

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра
Довженка

Навчально-науковий інститут філології та історії

Кафедра історії, правознавства та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

**ГІТЛЕРІВСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ В УКРАЇНІ
(1941-1944 РР.) ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО
ВИКОРИСТАННЯ ВІЗУАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ ПРИ ВИВЧЕННІ
ТЕМИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ**

Виконав:

Політай Вадим Віталійович
студент 40-64-І групи
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор
В. С. Прокопчук

Допущено до захисту:

«___»_____ 2023 р.

Завідувач кафедри

_____ А. П. Гриценко

Дата захисту: «___»_____ 2023 р.

Оцінка _____

Підписи членів ЕК:

_____
_____
_____

Глухів 2023 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ВСТАНОВЛЕННЯ ГІТЛЕРІВСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ.....	8
1.1.Адміністративно-територіальний поділ окупованих територій	8
1.2. Особливості функціонування органів управління в окупаційних одиницях.....	24
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ	45
2.1. Особливості економічного стану (включаючи фінансову систему, сільське господарство і промисловість).....	45
2.2.Діяльність окупаційної влади в освітній сфері.....	63
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ВІЗУАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ ПРИ ВИВЧЕННІ ТЕМИ «ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ В УКРАЇНІ»	70
3.1. Методичні рекомендації по роботі із візуальними джерелами на уроці історії	70
3.2. Розробка уроку «Окупаційний режим в Україні» із використанням візуальних матеріалів.....	81
ВИСНОВКИ	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	86

ВСТУП

Актуальність теми обумовлена необхідністю переосмислення подій Другої світової війни, а також її визначальної частини – Німецько-радянської війни, з використанням нових джерел та методологічних підходів. Протягом всіх післявоєнних десятиліть окремі сторінки нашого минулого лишалися недостатньо вивченими або навіть замовчувалися. Питання Другої світової війни займають важливе місце в сучасній українській історичній науці. Одним зі складних аспектів цього періоду, яка вимагає глибокого вивчення та об'єктивного аналізу, є режим окупації, встановлений на території України, що потрапила під контроль ворожих сил. Упродовж чотирьох років перебування під владою гітлерівських окупантів українське цивільне населення пройшло через важкі випробування: штучне територіальне розчленування, встановлення репресивного управління, економічне висмоктування, Голокост, знищення мирного населення та військовополонених, вивезення молоді на примусову працю до Німеччини і так далі. Все це стало результатом цілеспрямованої політики німецьких окупантів, яка була частиною їхніх далекоглядних стратегічних планів стосовно панування на українських теренах.

Тож в сучасному контексті перед істориками постає важливе завдання – відтворити об'єктивну історію Другої світової війни, відзеркалити складність і суперечливість цього явища, а також розкрити погляди і мотиви поведінки представників різних верств українського народу.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Статті та дисертаційна робота В. П. Рекотова активно розглядають теми адміністративно-територіального устрою та роботи окупаційних органів, в яких детально розглядаються різниця у структурі управлінського апарату окупаційних утворень. Історик Ю. Волошин у своїй монографії «Українська православна церква у роки нацистської окупації (1941-1944 рр.)» вперше об'єктивно дослідив релігійний стан та діяльність українських Автономної і Автокефальної церков, розкривши ці питання без упереджень.

Дослідження наукової проблеми продовжувалися завдяки загальним історичним творам, які були складені на основі україноцентричного підходу та сприяли розвитку та утвердженню історичної науки. У монографії Я. Й. Грицака «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.» було детально розглянуто питання специфіки окупаційного режиму. Порівнюючи його регіональні особливості, автор прийшов до висновку, що найбільш суровим він був у Рейхскомісаріаті «Україна»; трохи менш жорстокі умови існували у дистрикті «Галичина».

Авторський колектив «Історії України», використовуючи політичний стан українського населення в цей період як критерій для визначення особливостей окупаційного режиму, зазначив, що найбільш сприятливі умови існували у дистрикті «Галичина». Історики І. І. Дробот, В. І. Кучер, П. М. Чернега в своїй роботі «Україна в Другій світовій війні» (1998 р.) ретельно проаналізували стан сільського господарства та промисловості під владою окупантів. Вони також внесли нові матеріали до наукової обізнаності з окремих питань створеного окупаційного режиму.

У збірнику «Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-1945 рр.» (2000 р.), який був під редакцією І. О. Герасимова, аналізується апарат управління адміністративно-територіальних одиниць та розглядаються питання про терор, умови військового полону, участь «остарбайтерів» і економічне висискування. Ця колективна праця зосереджується на політиці підданих Німеччині країн у межах України, особливо акцентуючи увагу на діяльності румунської окупаційної влади, яка відзначалася масовими грабунками, припиненням українських шкіл і спробами румунізації.

У дослідженні І. К. Патриляка та М. А. Боровика «Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду» (2010 р.) відображено протиріччя в історії даного періоду. Автори підкреслюють значення управлінського аспекту у формуванні політики окупантів у різних адміністративно-територіальних одиницях. Наприклад, в Рейхскомісаріаті «Україна» спостерігалася тривладдя, де Розенберг відповідав за

адміністративну сферу, Герінг – за економічну експлуатацію, а Гімmlер – за питання безпеки та ліквідацію «небажаних елементів». У «військовій зоні» вермахт був вищим органом територіальної влади; Галичина перебувала під управлінням Генерального Губернаторства; а деякі українські землі перейшли під контроль Румунії на постійній (Північна Буковина, Південна Бессарабія) чи тимчасовій основі («Трансністрія»).

У роботі істориків В. І. Кучера та О. В. Потильчака «Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни» (2011 р.) докладно вивчаються особливості використання нацистами трудового та економічного потенціалу українського населення у Рейхскомісаріаті «Україна» та «зоні військової адміністрації».

У колективній монографії під редакцією О. Є. Лисенка «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.» (2011 р.) намагаються розкрити особливості окупаційної політики в окремих адміністративно-територіальних одиницях.

Основною метою дослідження є аналіз режиму окупації України у період з 1941 по 1944 рік, шляхом характеристики діяльності урядових органів під контролем німецької окупаційної влади в різних адміністративно-територіальних одиницях.

Це дослідження передбачає виконання наступних завдань:

- розкрити наміри гітлерівської окупаційної влади щодо українських територій;
- дослідити утворення та політичний статус адміністративно-територіальних одиниць під контролем гітлерівської окупаційної влади;
- проаналізувати правові основи діяльності органів окупаційної влади в адміністративно-територіальних утвореннях;
- розробити методичні рекомендації по роботі із візуальними джерелами на уроці історії України у ЗЗСО.

Об'єктом дослідження є політика окупації німецької влади в Україні.

Предметом дослідження є особливості її реалізації в адміністративно-територіальних одиницях протягом 1941–1944 років.

Часові рамки дослідження співпадають з періодом Другої світової війни та окупації Української РСР, від 22 червня 1941 року – початку окупації – до осені 1944 року – кінця остаточного визволення..

Географічні межі охоплюють територію Української РСР на початку червня 1941 року, що входили до складу окупованих утворень у вказаний період.

Методи дослідження. Дослідження ґрунтується на сучасних підходах до історичного пізнання та використовує загальнонаукові принципи і методи. Одним із ключових принципів є історизм, що застосовується для аналізу ряду аспектів: становлення окупаційних структур у гітлерівській окупаційній зоні поетапно; змін у нормативно-правових основах у юридичних документах; економічної та гуманітарної політики, сільського господарства, промисловості, а також Голокосту, які реалізувалися гітлерівськими окупантами в окремих періодах та територіях від 1941 до 1944 року.

Використання принципу об'єктивності сприяло утворенню повної картини гітлерівської окупації, так і в аналізі адміністративно-територіального поділу України в цей період. Цей принцип становить основу наукового дослідження для відтворення історичної дійсності з різних позитивних і негативних аспектів. Раніше радянські історики уявляли окуповану Україну як єдину територію з однаковою політикою загарбників.

Системний принцип дозволив глибоко дослідити окупаційний режим і політику владних структур на території України, а також виявити специфіку їх реалізації в різних адміністративно-територіальних утвореннях. Він допоміг у виявленні цілісності дослідження та виявленні основних закономірностей у виникненні та змінах режиму в різних аспектах управління, економіці та гуманітарній сфері.

Принцип всебічності, який спрямований на комплексне вивчення предмета дослідження, дозволив ретельно проаналізувати фінансову систему,

сільське господарство, промисловість, експлуатацію «людського ресурсу», Голокост, освіту та релігію в окупаційних утвореннях з усією їх складністю взаємозв'язків. Вивчення різних аспектів допомогло виявити специфіку реалізації окупаційної політики в гітлерівській зоні окупації.

Використання наукових принципів та підходів досягається через застосування відповідних наукових методів. Під час обробки історіографії проблеми та аналізу джерельної бази в дослідженні основних складових використовуються загальнонаукові методи аналізу і синтезу, узагальнення.

Практична значущість одержаних результатів. Сформульовані основні тези та висновки можуть бути використані для складання текстів лекцій, присвячених проблемі окупаційного режиму в Україні, а також при написанні підручників з історії України, які містять узагальнену інформацію про цей період. Ці матеріали можуть також бути корисними при розробці спеціальних курсів з ретельним вивченням окупаційного режиму, використанні в навчальній практиці та експозиціях музеїв, проведенні уроків із історії України у навчальних закладах.

Апробація результатів та публікації. Робота пройшла апробацію на у II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування» (Глухів, 28 листопада 2023 р.), опубліковані тези на тему «Рух опору окупаційному режиму німців в Україні (1941-1944 рр.)»

Структура та обсяг роботи. Магістерське дослідження складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи – 95 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ВСТАНОВЛЕННЯ ГІТЛЕРІВСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

1.1. Адміністративно-територіальний поділ окупованих територій

Плануючи війну проти Радянського Союзу, А. Гітлер ще не мав чіткого уявлення про те, як виглядатиме східноєвропейський регіон після закінчення цієї війни. Це зрозуміло з наступних фактів. На нараді 22 липня 1940 р., на якій обговорювалися стратегічні цілі «східної» кампанії, однією з них було створення на завойованій території кількох підконтрольних держав, у тому числі України, Білорусії та Балтійської Федерації.

Однак під час зміни стратегії кампанії, коли під час військових дій було запроваджено цивільну адміністрацію (у країнах Західної Європи німці створили спочатку військову, а потім цивільну адміністрацію), вождь відмовився від напівзалежних держав і поставив собі за завдання спиратися на завойованих у формуванні рейхскомісаріатів у ворожих областях. 3 березня 1941 року він заявив: «Сухопутним військам потрібна оперативна зала в тилу. Однак його глибина повинна бути максимально обмежена. Немає потреби у військовій адміністрації за операційною кімнатою» [5, с.15].

Замість цивільної адміністрації в завойованих областях діятимуть імперські комісаріати. Межі підвідомчої кожному комісару території повинні визначатися з урахуванням щільності населення. Уповноважені отримують політичне завдання швидкого формування нових державних одиниць. Після перших військових успіхів у 1941 році Гітлер остаточно визначився із завойованими територіями. На зустрічі з Альфредом Розенбергом, Гансом Ламмерсом, Вільгельмом Кейтелем, Германом Герінгом і Мартіном Борманом 16 липня того ж року він висловив свою думку з цього питання. На цій зустрічі він обговорював питання остаточного врегулювання окупованих радянських територій, у тому числі й території України [8].

Завойовані території мали бути поділені на чотири рейхскомісаріати: Прибалтика, Україна, Москва та Кавказ. Крім того, були визначені території, які негайно увійшли до складу Третього рейху.

До цих територій входили Крим, Галичина, Балтійське море (Латвія, Литва, Естонія), колонія Волги та район Баку. Стосовно українських територій, які потрапили під контроль Рейху, фюрер наполягав на негайній передачі «старої австрійської Галичини» Генеральному уряду, передачі Одеси Румунії та створенні райхскомісаріату в інших областях. Ці рішення були остаточними і визначали політику адміністративно-територіального поділу європейської частини Радянського Союзу та УРСР, яка тоді входила до складу Радянського Союзу [9].

Перш ніж розглядати адміністративно-територіальний поділ України під час окупації, слід розглянути адміністративний устрій УРСР до нападу Третього Рейху на СРСР. На 1 січня 1941 р. територія УРСР становила 577,7 тис. кв.

Адміністративно вона була поділена на 23 області, 842 райони (з них 79 сільських і 746 міських) та 16,289 сільських рад [6].

Під час публічних зборів 16 липня 1941 р. Адольф Гітлер висловив своє занепокоєння успіхом інкорпорації Галичини до «польського» Генерал-губернаторства. Однак після обговорення цього питання він вирішив, що Галичина не повинна приєднуватися до генерал-губернаторства, а має бути лише підпорядкована рейхсміністру і генерал-губернатору Гансу Франку.

Але останніми днями наступний Адольф Гітлер отримав посаду та супровідний лист, а Галичина під контролем генерал-губернаторів. Зрештою, Альфред Розенберг має міцну основу, а це означає, що він або вона буде щасливий і стверджував, що включення області у Львові до Генерального Губернатора, що національна думка українців була збурена і що німецька влада на цій території є не підтримується [10].

Незважаючи на протести А. Розенберга, 22 липня 1941 р. фюрер підтвердив своє рішення передати генерал-губернатору «управління Галичиною, яка раніше належала Польщі». Відповідно до указів А. Гітлера та згідно з розпорядженням генерал-губернатора Г. Франка «Про управління Галичиною» від 1 серпня 1941 р. було створено цивільну німецьку адміністрацію, яка підпорядковувалася уряду с. Галичини та генерал-губернаторство. Отримали затвердження чотири західні області УРСР - Львівська, Дрогобицька (з 1951 р. у складі Львівської), Станіславська (з 1962 р. – Івано-Франківська) і Тернопільська (без північних областей) загальною площею 48 081 кв. [11].

Під час церемонії передачі повноважень від військового командування до цивільної адміністрації командуючий оперативним тилом групи армій «Південь» генерал від інфантерії Роквес зазначив: »Територія, яку я сьогодні передаю, завдяки Керівництво всіх частин і підрозділів Вермахту, військ СС, поліції та військових частин усіх інших тут Рейху, а також організацій тепер можна вважати пригнобленими. Військові та військові функції та адміністративні структури мають надзвичайно важливе значення, і оригінальний текст був сприйнятий серйозно, щоб життя протікало нормально. Як командувач і голова виконавчої влади в цій області, тепер я маю честь передати вам, пане генерал-губернатор, територію під вашу опіку» [14].

Після розмивання Польщі в 1939 році нацистська німецька земля залишилася в районі Познань і Позен із загальною площею 92,5 тисяч квадратних кілометрів. 12 жовтня 2010 р. решти територій, 95 500 квадратних кілометрів, у «Генеральному уряді захищених польських територій» з центром у місті Кракові [10]. Після розпаду Французької імперії 8 липня 1940 року Адольфа Гітлера було оголошено декретом, у якому в «Генерал-губернаторстві» було опубліковано ім'я «генерал-губернатора для польської території» [17].

Серед нових видів володінь – староавстрійський Намюр «Галичина» (Galichyna) з власним центром у місті Лемберг (Lemberg). Сильна влада та адміністративна організація також залежать від вимог загального уряду та відповідають за поглинання радянських адміністративних процесів та ефективне управління загального уряду. В адміністративному відношенні Галичина була оголошена дистриктом Генерального Губернатора, який поділявся на округи та окружні управи, що склалися з округів [12, с.112].

У сучасному українському розумінні зрозуміло, що вони краще поінформовані як про ці розуміння, так і про історичне розуміння минулих розуміння регіону, поселення, міських територій і регіонів.

17 липня 1941 року Адольф Гітлер утворив «Міністерство окупованих східних областей» (відоме як «східне міністерство»), яке керувало цивільним управлінням окупованими територіями СРСР. Альфред Розенберг очолив це міністерство. Окуповані східні області, за визначенням нацистського режиму, охоплювали території, що «не підпадали під контроль імперської адміністрації кордонів або Генерального Губернаторства». У наказі було зазначено, що «після завершення військових дій у цих областях управління ними перейде з військових владних структур до цивільних органів [19, с.17].

Ці області, які потрапляють під це положення, і час передачі управління областю цивільним органам у кожному окремому випадку будуть підтверджені окремим указом фюрера». В п'ятому пункті цього указу було чітко визначено адміністративний поділ «окупованих областей, підпорядкованих рейхсміністру окупованих областей на рейхскомісаріати; вони, в свою чергу, поділялися на генеральні округи, а округи – на райони» [18, с. 7].

25 липня 1941 року був утворений перший рейхскомісаріат під назвою «Остланд» з центром у місті Рига. На початку серпня 1941 року до складу та управління цим рейхскомісаріатом була включена територія Литовської РСР, 1 вересня Латвійської РСР, а також південна частина Білоруської РСР. 5 грудня того ж року до «Остланду» була приєднана Естонська РСР [26, с.160].

Другий рейхскомісаріат, який отримав назву «Україна», був створений наказом фюрера 20 серпня 1941 року. За даними дослідника П. В. Рекотова, «фактично він розпочав свою роботу з 1 серпня 1941 року»[28]. Однак архівні документи свідчать, що лише 28 та 29 серпня відповідно до указу фюрера відбулася передача першої території від району оперативних дій до цивільної адміністрації²⁹. «Україна» включала »частину східних захоплених областей, населену українцями, яка не підпорядковувалася управлінню генерал-губернатора» [28].

Згідно з планами Німеччини, Рейхскомісаріат Україна (РКУ) охоплював не лише українські землі, а також частину Радянської РСФР, включаючи області, такі як Волгоградська, Сталінградська, Воронежська, Тамбовська, Орловська, Ростовська, і Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку. Під час формування РКУ, територія, яка спочатку переходила з військового управління до цивільного управління рейхскомісаріату, становила 71 тисячу квадратних кілометрів.

Проте з подальшою окупацією України її межі розширювалися. На 15 лютого 1942 року, територія РКУ збільшилася до 233,818 кв. км, і до 1 січня 1943 року вона зросла до 339,195,83 кв. км. За даними дослідника діаспори В. Косика, що ґрунтуються на німецьких архівних документах, «максимальна площа Рейхскомісаріату Україна об'єднувала 339,258 кв. км і населення в 16,9 мільйонів осіб». Вищевказане свідчить про те, що формування території РКУ відбувалося етапами через швидкість переміщення німецьких військових в глиб СРСР та передачу «спокійних» територій із зони військових дій до цивільного управління рейхскомісаріату [29].

В адміністративно-територіальному відношенні, Рейхскомісаріат (Reichskommissariat) поділявся на генеральні округи (Generalbezirk), які включали в себе крайзгебіти (в адміністрації також використовувалася назва «гебіт» – Gebiet) (Kraisgebit), що поділялися далі на райони (Rayons). Міста та села залишалися без змін.

Варто зазначити, що в сучасній українській історичній науці часто використовують інші терміни для позначення цих адміністративних одиниць. Замість терміна «генеральна округа» вживаються терміни «генерал-комісаріат», «генерал-бецирк», «обласний комісаріат» чи «обласний гебітс-комісаріат» [27].

Територіально, Рейхс-комісаріат Україна був поділений на шість генеральних округів:

«Волинь-Поділля» (іноді німці використовували назву «Брест-Литовськ»), який охоплював території Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської, північні райони Тернопільської областей, а також південні райони Брестської і Пінської областей Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки; «Житомир», який включав Житомирську, північні райони Вінницької області, а також південні райони Поліської та Гомельської областей БРСР; «Київ», що охоплював Київську та Полтавську області; «Миколаїв», який включав Миколаївську область (без західних районів) і Кіровоградську область; «Дніпропетровськ», який охоплював Дніпропетровську і правобережні райони Запорізької області; «Таврія», який включав лівобережні райони Миколаївської (тепер Херсонської) і Запорізької областей [30].

На 1 січня 1943 року адміністративно-територіальний устрій Рейхс-комісаріату Україна (РКУ) виглядав так: генеральний округ «Волинь-Поділля» був поділений на 25 гебітів, що склались із 131 району; «Житомир» мав 26 гебітів і 77 районів; «Київ» мав 25 гебітів і 94 райони; «Миколаїв» включав 12 гебітів і 53 райони; «Дніпропетровськ» мав 18 гебітів і 45 районів; «Таврія» складалася з 5 гебітів і 18 районів.

Згідно з цим розподілом, Рейхс-комісаріат Україна був розділений на 112 гебітів і 417 районів. Дослідник П. В. Рекотов стверджує, що він включав шість генеральних округів, кожен із них мав 114 крайзгебітів або округів, які, в свою чергу, поділялися на 431 район. Крім цього, виділялися п'ять крайзгебітів «міського типу»: Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кам'янське, Київ

та Кривий Ріг, а також 25 невеликих міст районного підпорядкування. Порівняно з радянським адміністративно-територіальним устроєм на рівні областей та районів, генеральні округи були набагато обширнішими і включали кілька колишніх областей або їх фрагментів. У той час райони залишалися відповідно до радянської системи розподілу [31].

Територія, створена за наказом А. Гітлера та підпорядкована Міністерству окупованих східних областей РКУ, мала площу 339 195,83 квадратних кілометрів. З них 40 353 квадратних кілометри належали до території Білорусії, а решта, тобто 298 806,83 квадратних кілометрів, припадала на територію України. Таким чином, територія України в РКУ становила 51,7% площі Української Радянської Соціалістичної Республіки, а територія Білорусії становила 6,9% Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки.

«Зона військової адміністрації,» також відома як «військова зона України,» включала тиліві райони вермахту, її кордони обмежувались по мірі його просування вглиб СРСР шляхом передачі окупованих територій до складу адміністративно-територіальних одиниць, таких як округ «Галичина,» Рейхскомісаріат «Україна,» і губернаторство «Трансністрія»⁴⁶. Географічно розуміючи, ця зона включала п'ять північно-східних областей Української Радянської Соціалістичної Республіки: Чернігівську, Сумську, Харківську, Сталінську (з 1961 року – Донецьку) і Ворошиловградську (з 1990 року – Луганську), які перебували під управлінням військового командування протягом 1941-1943 років [32].

Через три дні після початку вторгнення до СРСР, 25 червня 1941 року, Адольф Гітлер видав наказ, передаючи всю владу командувачам вермахту. Це рішення було обумовлене стратегічним планом встановлення цивільної адміністрації під час воєнних дій. Ця стратегія передбачала реорганізацію тилу областей, розташованих у зоні військової адміністрації, з метою створення цивільного управління на територіях колишнього Радянського

Союзу. Структура Зони військової адміністрації була визначена «Особливими вказівками щодо забезпечення.

Частина С» від 3 квітня 1941 року. Згідно цих вказівок, Зона військової адміністрації була поділена на райони армій, що включали райони бойових дій, оперативні тилові райони та тилові райони груп армій. Від лінії фронту в напрямку Третього рейху, ці структурні одиниці у Зоні військового управління мали такий порядок: район бойових дій – оперативний район армій – тиловий район груп армій. Також у наказі «Про управління в зайнятих областях СРСР» від 22 червня 1941 року було зазначено, що «захоплені німецькими військами області СРСР, поки немає подальших вказівок, розглядаються як області військових операцій. Військове керівництво має повний контроль в цих областях і може делегувати цю владу командуванню військових груп та армій» [33, с. 89].

У «Основних положеннях про військову адміністрацію на підпорядкованій території армійського тилового району» особливий акцент робився на завданні підготовки для виконання політичних планів імперського уряду на захопленій території. Всі заходи, проведені в цій області, перш за все мали на меті задоволення потреб німецьких і румунських військ. Детальна організація місцевого управління залишалася в компетенції цивільної адміністрації [50, с. 90].

Це призвело до спільної позиції В. А. Нестеренка, який уточнює формування території цієї окупованої зони на Україні за три етапи:

Від 22 червня до 20 серпня 1941 року – період з початку війни до утворення РКУ. Від 20 серпня 1941 року до 1 вересня 1942 року – цей час охоплював більшу частину Лівобережної України, де кордон РКУ проходив вздовж Дніпра.

Від 1 вересня 1942 року до кінця окупації – унаслідок літнього наступу 1942 року німці захопили всю територію України, тому частину Лівобережжя передали до РКУ.

Адміністративно-територіальний поділ у Зоні військової адміністрації був унікальним, оскільки поєднував елементи радянської адміністративної системи з військовою управлінською системою вермахту.

У Зоні військової адміністрації на найнижчому рівні залишалися райони. Організація місцевого управління на сході військового управління базувалася головним чином на колишньому адміністративному поділі, обмежуючись сіллям, громадою та районом.

Кордони радянських районів залишилися, окрім деяких винятків: у випадках, коли в деяких районах справи з бандитизмом потребували втручання кількох місцевих комендатур, тоді для забезпечення порядку один район розбивали на два, або навпаки, об'єднували два райони, якщо не вистачало німецького персоналу для створення місцевих комендатур. Таким чином, Харківська область була розділена на дев'ять гебітів, що склалися з 33 крайсів (районів); Сумська область була розділена на вісім гебітів і 31 район, а Ворошиловградська область включала в себе вісім округів та 35 районів [46].

Проте, новий адміністративний поділ не завжди відповідав попередньому обласному поділу через територіальні відмінності у розміщенні адміністративних установ вермахту, таких як комендатури, щодо поділу території. У тиловому районі груп армій, де розташовувалися шість українських областей протягом 1942-1943 років, керівництво над територією здійснювалося через дивізії охорони тилу армій і головні польові комендатури, а в подальшому – польові (що охоплювали кілька районів) та місцеві або гарнізонні комендатури. Кожній польовій комендатурі зазвичай підпорядковувалося в середньому 10-20 районів. Наприклад, у липні 194_ року гарнізонній комендатурі № 514 в Охтирці підпорядковувалися 12 районів, таких як Охтирський, Писарівський, Тростянецький, Грунський, Лебединський, Штепівський, Недригайлівський, Синівський, Сумський, Миропільський, Хотенський та Ульянівський [47, с. 160].

На території України, яка перебувала під військовою адміністрацією, розташовувалися дві головні польові комендатури: № 397 у Сталіно та № 399 у Конотопі. Перша з них мав під собою польові комендатури у Ворошиловграді та Новочеркаську, а також гарнізонну комендатуру у Сталіно. Друга головна польова комендатура в Конотопі контролювала польові комендатури в Рильську, Ніжині, Старобельську, Чугуєві та Обояні. Територіально головні польові комендатури охоплювали територію кількох областей. Наприклад, головна польова комендатура «Донець» у Сталіно займала площу приблизно 52,000 квадратних кілометрів, включаючи приблизно 21,000 квадратних кілометрів Сталінської області, 11,000 квадратних кілометрів деяких районів Ворошиловградської області і 20,000 квадратних кілометрів Ростовської області. Розміри території від заходу на схід становили 300 кілометрів, а від півдня на північ – 250 кілометрів. Населення на цій території складало приблизно 2,8 мільйони осіб. Під владою головної польової комендатури перебували сім великих міст: Сталіно, Макіївка, Маріуполь, Таганрог, Шахти, Орджонікідзе та Горлівка [51, с. 59].

Точна кількість районів, що були підконтрольні різним комендатурам, визначити важко, оскільки ці комендатури не були постійними установами управління, подібними до РКУ або дистрикту «Галичина». Вони постійно переміщувались із рухом фронту, змінюючи своє розташування та відповідно підконтрольні райони. Наприклад, головній польовій комендатурі № 200, яка функціонувала в Конотопі з 24 листопада 1941 року по 17 червня 1942 року, спочатку підпорядковувалися 24 райони, проте в грудні їх кількість зменшилась до 15, а пізніше до 13 районів Сумської області.

Ця унікальність Зони Військової Адміністрації (ЗВА) на території України полягала у тому, що вермахт виступав як найвищий орган управління на цій території. У порівнянні з цивільною адміністрацією, де територіальні органи були стабільними, тут комендатури на різних рівнях часто змінювали райони управління, і практично неможливо встановити, яка

саме комендатура відповідала за конкретний район України. Адміністративний поділ цієї окупаційної зони поєднував «симбіоз» відновлених найнижчих радянських адміністративних одиниць, таких як райони, з органами окупаційного управління, якими були комендатури [65, с. 100].

Найнижчою адміністративно-територіальною одиницею складалося поняття районів, які керували територіями, що підпорядковувалися міським (районним або гарнізонним) комендатурам. Ця територія управління визначала подальшу адміністративну ланку. Об'єднана територія місцевих комендатур під керівництвом польової комендатури виступала третьою ланкою в адміністративно-територіальному розподілі. Найвищим ступенем адміністративно-територіальної структури в цій зоні були території управління головних повітових комендатур, які об'єднували території всіх підпорядкованих польових комендатур. Цю адміністративно-територіальну структуру можна відображати так: територія головної польової комендатури – територія польової комендатури – територія місцевої комендатури – райони – сільради – села.

Також важливо зазначити, що певні території України, такі як Ізмаїльська, Одеська, Чернівецька області, а також окремі райони Вінницької і Миколаївської областей перебували під румунською окупацією [66, с.90].

У період Другої світової війни, разом із Німеччиною, Румунія стала окупантом України. Між 5 та 12 липня 1941 року румунська армія захопила Північну Бессарабію. Контроль за центральною частиною Бессарабії перейшов до них до 22 липня, а повна окупація відбулася 26 липня, коли Ізмаїльська область (Південна Бессарабія) була захоплена.

Після 28-денної оборони радянських військових частин вони були вимушені відступити з території Ізмаїльської області. Румунськими військами були захоплені різні райони протягом липня: Ренійський район 20 липня, Суворівський та Тузловський 22 липня, Арцисзький та Тарутинський 23 липня, і так далі.

На 19 липня 1941 року І. Антонеску видав наказ про створення провінції «Бессарабія» з центром у місті Кишинів. 25 липня 1941 року був виданий наказ про тимчасовий устрій території між річками Дністр і Прут. Відповідно до цього наказу, «територія відвойованої Бессарабії є юридичною одиницею Румунії під керівництвом уповноваженого І. Антонеску», яким 12 липня було призначено генерала Г. Войкулеску.

3 вересня 1941 року у Бухаресті було оголошено «Декрет-Закон № 2506», який встановлював новий статус Бессарабії. Ця провінція була перетворена на губернаторство під назвою «Бессарабія». Протягом періоду з 1 по 12 листопада 1941 року на території губернаторства «Бессарабія» відбувся плебісцит, спрямований на обговорення приєднання цієї області до Румунії. Плебісцит організовувався лише для чоловічого населення, яке досягло 21-річного віку, і голосування здійснювалося за допомогою двох видів бюлетенів: білого – для підтримки приєднання («так») та жовтого – для відмови від приєднання («ні») [70].

Було проголосовано під наглядом жандармерії та військ. Перед референдумом Міністерство внутрішніх справ Румунії дозволило владі Уряд вжити для цього всіх необхідних заходів впровадження. Одним із таких заходів було обов'язкове переведення невикористаний виборчий бюлетень при виході з виборчої дільниці. Маючи це на увазі, все населення погодилося з включенням уряду «Бессарабія» входить до складу Румунії. З боку Румунії було розширено територію Бессарабії, а також Буковини Румунські закони, фінансові, фіскальні, соціально-економічні система і, звичайно, румунська адміністративна система.

В адміністративно-територіальних відносинах намісництва «Бессарабія» і «Буковина» поділялися на юдетул, який в сільські райони складалися з калюж (Plasii). По черзі поділялися на муніципалітети (Comunei), які складалися із сільських громад (Супутник). Виникали великі міста з околицями муніципалітетів (Municipiul), міст с самоврядування (Орасул), які були адміністративними складовими частини жудців [71].

У перекладі назв територіальних одиниць Українські історики використовують терміни: «губернія» замість «юдет», замість «пласа» – «волость» або «пласт», замість «комуна» — «громада», «золотник» або «адміністрація» [11].

До складу губернаторства «Бессарабія» входили праві банкіри районів Молдавської РСР та Ізмаїльської області УРСР.

В адміністративному відношенні намісництво поділялося на дев'ять провінцій. Відповідно територія Молдови була поділена на шість губерній: Бельцька, Бендерська, Калгульська, Кишенівський, Ор'євський, Сорокський та Україна – по три: Ізмаїльський, Кілікійський та Четая-Албе (Білгород-Дністровський).

В адміністративному відношенні територія Молдови входить до складу губернії було поділено на шість районів, які в свою чергу склалися з 27 озер. Українське Подунав'я (Ізмаїльська область УРСР) було поділено на три жудці з 11 пласів. Більш того, всередині Було утворено чотири члени губернаторства «Бессарабія» муніципалітетів, з яких знаходився лише один — Четая-Албе на території України, а також п'ять із тринадцяти міст самоврядування: Кілікія Нова, Валков, Ізмаїл, Болград і Рені [72].

Територія намісництва «Бессарабія» становила близько 43 700 квадратних кілометрів, з них 12 400 квадратних кілометрів – територія України Дунаю, тобто займала 2,1% території УРСР.

Після 12-денної оборони радянських військових частин, які діяли відповідно до Директиви Воєнної ради Південного фронту від 3 липня 1941 року, було вимушено залишити територію української Буковини. Румунська армія окупувала Кіцманський, Новоселицький, Путильський та Сторожинецький райони 5 липня; Вижницький, Глибоцький, Грецаївський, Заставінський, Кельменський, Хотинський та ввійшла в місто Чернівці 6 липня; а 7 липня захопила останній район Чернівецької області – Сокирянський.

Ще до окупації Чернівецької області, командувач 8-ю піхотною дивізією генерал Георге Авромеску видав наказ про встановлення окупаційного режиму в Буковині 3 липня 1941 року. На 14 липня 1941 року бухарестська влада оголосила Північну Буковину (Чернівецьку область) румунською територією, а 18 липня було проголошено «Маніфест про приєднання Північної Буковини до Королівської Румунії» і створено провінцію «Буковина» з центром у Черновицях (Чернівцях) [80, с.110].

3 вересня 1941 року І. Антонеску підписав «Декрет-Закон про організацію Бессарабії та Буковини № 2506», яким провінція «Буковина» була перетворена на губернаторство. Остаточне включення Буковини до складу Румунії відбулося після проведеного плебісциту з 9 по 12 листопада 1941 року, результатом якого стало приєднання губернаторства «Буковина» до складу королівської Румунії.

Губернаторство «Буковина» складалося з семи жудців, що об'єднували румунську та українську територію. Наприклад, жудець Сучава і Камплуг були створені винятково на румунській території, тоді як жудці Чернівці та Сторожинець формувались на українській території. Деякі жудці об'єднували в собі пласи, сформовані як на румунських, так і на українських землях. Наприклад, жудець Радауці включав румунську пласу Радауці та дві українські пласи – Селятин і Сірет.

Територія губернаторства «Буковина» складала близько 20 тисяч квадратних кілометрів, у яку входило 8400 квадратних кілометрів Чернівецької області, що складала 1,4% території Української РСР, а також приблизно 900 квадратних кілометрів територій Ліпканського і Бріченського районів Бельцького повіту Молдавської РСР [80, с.116].

27 липня 1941 року Адольф Гітлер вітав Іона Антонеску за приєднання Бессарабії та Буковини до Румунії і пропонував продовжувати наступ румунської армії у південно-східному напрямку, обіцяючи передати під контроль захоплені території. Через три дні Антонеску отримав відповідь і заявив, що Румунія виконає поставлені перед нею військові завдання та

забезпечить контроль у визначених фюрером районах. 14 серпня 1941 року Адольф Гітлер запропонував Антонеску взяти управління на території між Дністром та Дніпром, на що 17 серпня останній згодився взяти під контроль тільки територію між Дністром та Південним Бугом, вказавши, що в Румунії відсутні необхідні ресурси та адміністративні кадри для управління вказаною територією [82, с.28].

Внаслідок укладених Гітлером – Антонеску переговорів, 19 серпня 1941 року Іона Антонеску видав Декрет «Про встановлення румунської цивільної адміністрації на території між річками Дністр і Буг». Цим актом Румунія створила нове губернаторство з назвою «Трансністрія». Однак, за деякими джерелами, назва «Трансністрія» виникла від румунської назви річки Дністр, яку вони називають «Ністру», і буквально означає територію за річкою Дністр.

27 серпня 1941 року Генеральний штаб румунської армії отримав інструкції від німецької військової місії стосовно функцій окупаційних військ в Трансністрії, які базувались на німецькому досвіді управління цією територією.

Остаточне передання управління губернаторством «Трансністрія» Румунії відбулося 30 серпня 1941 року в місті Тигіні (Бендери) під час переговорів між представниками німецького і румунського командування. Генерали Тетеряну і Хауффе підписали німецько-румунську угоду.

Важливо відзначити, що серед істориків і дослідників, які вивчають цей період, існує різноманітні погляди на статус цієї території.

Так, О. В. Новосьолов вказує на те, що угода «Тетеряну-Хауффе» встановила дві демаркаційні лінії на сході. Перша пролягала вздовж річки Дністр і відділяла Румунію від її власної окупаційної зони, в той час як друга лінія простягалася вздовж річки Південний Буг і розмежовувала румунську і німецьку зони окупації. З іншого боку, румунські історики В. Добрінеску і І. Крицеску стверджують, що губернаторство «Трансністрія» було тимчасовою

румунською військовою окупацією, а не цивільною адміністративною одиницею [82, с. 99].

Губернаторство «Трансністрія» з центром у місті Одеса, і пізніше в Тирасполі (з 19 серпня до 17 жовтня 1941 року), охоплювало територію між річками Дністр та Південний Буг. Ця територія включала Одеську область, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей Української РСР, а також лівобережні райони Молдавської РСР, включаючи Дубосарський, Рибницький і Тираспольський райони.

Адміністративна структура губернаторства «Трансністрія» складалася з 13 жудців (дистриктів), що були розділені на 59 пласів (районів). Десять жудців були сформовані виключно на українській території, тоді як три — Дубосари, Рибниця і Тирасполь — охоплювали як українські, так і молдавські землі [87, с. 111].

Наприклад, жудець Рибниця включав п'ять пласів, з яких два (Рибниця і Каменка) розташовувалися на молдавській території, а три (Кодима, Піщанка і Бірзула) — на українській. У складі губернаторства «Трансністрія» були сформовані два муніципалітети – Одеса і Тирасполь – і 14 міст зі статусом самоврядування, таких як Могилів, Ямпіль, Балта, Очаків, Березівка, Овідіополь, Григоріопіль, Дубасари, Ананьїв, Голта, Рибниця, Барзула, Берзад і Жмеринка. Кордон між «Трансністрією» та Румунським королівством проходив через такі населені пункти, як Миколаїв, річка Південний Буг, Константинівка, Бобрейськ і Могилів-Подільський [87, с. 106].

Загальна площа губернаторства «Трансністрія» становила 39 733 квадратних кілометри (35 595 квадратних кілометрів на території України та 4 138 квадратних кілометрів на території Молдавії) або 6,1% загальної площі Української РСР. Різні джерела наводять різні цифри щодо площі, однак вона становила приблизно 40 тисяч квадратних кілометрів.

Відповідно до домовленостей між Німеччиною та Румунією, протягом травня–серпня 1941 року Румунія отримала постійне управління над

Північною Буковиною та Південною Бессарабією, які у 1940 році були включені до складу Радянського Союзу. Тимчасово Румунією була отримана територія між річками Дністер і Південний Буг, яка отримала назву «Трансністрія» і розглядалася Німеччиною як «плата» Румунії за її участь у війні. Протягом липня–листопада 1941 року південно-західні території Української РСР, Молдавської РСР та північні райони Румунії були реорганізовані бухарестською владою у три губернаторства: «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія». Після проведення плебісциту в листопаді 1941 року «Бессарабія» і «Буковина» увійшли до складу Румунії як невід’ємні частини [88, с. 77]. Науковці доходять різних думок стосовно того, як розглядати це «входження» – чи як анексію, інтеграцію, чи реокупацію.

1.2. Особливості функціонування органів управління в окупаційних одиницях

22 червня 1941 року Німечка нацистська держава розпочала військову агресію проти Радянського Союзу, а разом з тим і проти України, яка на той час була частиною Радянського Союзу. В цей же день керівник штабу Верховного командування Збройних Сил Третього Рейху, Вільгельм Кейтель, видає наказ «Про управління в захоплених районах Радянського Союзу», в якому зазначено, що вища адміністративна влада у зоні військової адміністрації передається військовим. Наказ також надавав військовому командуванню повну владу над цими територіями. Через три дні після цього Адольф Гітлер спеціальним наказом передав командуванню вермахту повну владу на захоплених територіях.

Ця інформація свідчить про те, що найвищим рівнем управління в Збройних Силах було вище керівництво вермахту. Головним командуючим цими силами був Адольф Гітлер, який також обіймав посаду головнокомандувача Оперативного Командування Збройних Сил.

Другою за впливом особою був Вільгельм Кейтель, керівник штабу Оперативного Командування Збройних Сил. Окрім цього, головнокомандувачі груп армій, такі як «Південь», «Центр», «Північ», грали важливу роль у ланцюжку управління та підпорядковувалися вищим командирським рішенням. Групу армій «Південь», яка діяла на території Української РСР, очолювали різні командувачі, такі як Герман Рутштед, Вальтер Рейхенау, Федор Бок, Еріх Манштейн та інші [87, с. 115].

Запланувавши війну проти Радянського Союзу, нацистська Німеччина розробила спеціальну стратегію для керування територіями, які вона планувала захопити.

Ця стратегія передбачала створення цивільних адміністративних структур до досягнення остаточної перемоги на Сході.

На відміну від практики, яка використовувалася в країнах Західної Європи, що були захоплені німцями в 1939–1940 роках, де спочатку був введений військовий режим, а потім змінювався цивільним управлінням, у новій стратегії передбачалось прискорити передачу керування від військового до цивільного управління.

Згідно з цією стратегією, захоплені території були розділені на різні райони армій, які включали в себе район бойових дій, оперативний тилловий район армії та тилловий район.

У районі бойових дій не створювалися цивільні адміністративні органи, і вся влада перебувала під контролем військових командирів штабів армійських корпусів і дивізій. В оперативних тиллових районах армій формувалися полеві та місцеві комендатури, які керувалися комендантами, підпорядкованими коменданту оперативного тила армії.

На тиллових районах груп армій створювалися головні полеві комендатури, полеві комендатури та місцеві комендатури.

Управління в цьому районі мало ієрархічну структуру: коменданти місцевих і полевих комендатур підпорядковувалися коменданту головної

полевої комендатури, який, з свого боку, підпорядковувався командиру військ охорони тила та командувачу військ охорони тила.

Штаби армійських корпусів та дивізій, комендант оперативного тила армії, командир військ охорони тила та командувач військ охорони тила підпорядковувались командиру армії, а цей командир залежав від командира групи армій.

Середнім рівнем адміністрації Збройних Сил були комендатури, які діяли в тилкових районах групи армій «Південь». Саме на цій території розташовувалися східноукраїнські області протягом 1941–1943 років. Управління цими територіями виконували головні польові комендатури, до яких підпорядковувались польові та місцеві комендатури, що мали свої філії. Також існували гарнізонні комендатури [87, с.116].

Керівництво комендатур здійснювалось VII адміністративним відділом при штабі військ командира тилового району. Проте, наприкінці 1942 року керівництво цими комендатурами було передано адміністративним відділам при штабах груп армій. Ще однією зміною в управлінні було припинення діяльності місцевих комендатур у 1943 році та передача їх повноважень для управління польовим комендатурам, з метою більш ефективного управління територією.

Комендатури були створені штабами військових підрозділів та виконували дві основні функції: забезпечували спокій на окупованих територіях та здійснювали охорону тилового регіону.

Вони також брали на себе обов'язки створення управлінського керівництва, контролю над місцевими органами управління та мобілізацію резервів для ведення війни. Щодо управління територією, комендатури мали право координувати діяльність органів самоуправління на районному, міському та сільському рівнях. Вони видавали їм накази і розпорядження, а також контролювали їх виконання.

Структура комендатури включала різні відділи, такі як військовий, сільськогосподарський, поліція та каральні загони, транспортний, реєстрації та прописки населення, справ військовополонених і фінансів.

Для поліпшення ведення справ комендант мав свого помічника, писаря, перекладача, від 10 до 15 зв'язкових мотоциклістів і до 30 охоронців. Якщо комендатура діяла у великому місті або контролювала велику територію, то підпорядковано коменданту були охоронні дивізії або військові полки.

На території Збройних Сил нижчою рівню управління були органи «місцевого самоврядування», такі як районні, місцеві та сільські управи. Районну управу очолював районний керівник (районний бургомістр, районний старійшина), який призначався та звільнявся за рішенням польової комендатури або командира тилового району [80, с. 101].

Управління складалось з різних відділів, включаючи загальне керівництво, політичний, освіту та культурні заклади, охорону здоров'я, ветеринарію, фінанси, будівництво, промисловість, постачання та забезпечення робочої сили та пропаганду. Місцеві та міські управління, керовані бургомістрами, виконували подібні завдання та обов'язки, з підпорядкуванням їх вищим рівням керівництва. Найнижчою ланкою були сільські управи, очолювані старостою, які підпорядковувалися бургомістру.

У додаток до військово-адміністративної влади в зоні військової адміністрації існували дві інші частини управління – економічна та поліційна. Разом вони утворювали єдиний апарат управління на окупованих східних територіях. Для виконання економічних планів нацистських загарбників була створена економічно-господарська влада, якою керував Рейхсмаршал та Уповноважений для використання економіки східних областей, Г. Герінг. Згідно з наказом А. Гітлера від 29 червня 1941 року, він був призначений Уповноваженим з використання економіки східних областей. Відповідно до цього, вся економічна влада в ЗВА була централізована в його руках.

По суті, дві організації відповідали за управління економікою на окупованих східних територіях. Перша, загальна організація, була відповідальна за функціонування німецької військової економіки загалом. Друга, «Економічний штаб Ост», була вищим економічним органом влади саме на східних окупованих територіях [80, с. 118].

На підпорядкованості «Економічного штабу Ост» була Генерал-квартирмейстері командування сухопутними силами і він діяв як «польове управління» «Східного штабу економічного управління».

Він об'єднував керівника штабу з управлінським відділом і три групи, які відповідали за питання з озброєння, господарського транспорту, продовольчого забезпечення та сільського господарства, і промислової економіки, включаючи сировинне постачання, лісове господарство, фінанси, банки, торгівлю, товарообіг та використання робочої сили.

Отже, вище економічне керівництво в окупованих східних територіях було доручено Рейхсмаршалу та Уповноваженому з чотирирічного економічного плану Г. Герінгу. Додатково існували «Економічне управління» при штабі збройних сил під командуванням генерала піхоти Георга Томаса та «Східний штаб економічного керівництва», який очолював статс-секретар Пауль Кернер.

Їхні вказівки і директиви базувалися на вказівках Герінга та слугували основою для видачі економічних директив «Економічному штабу Ост». Однак «Східний штаб економічного керівництва» вже на початку 1942 року втратив свої функції на користь імперських міністерств та інших органів чотирирічного плану.

«Економічний штаб Ост» залишився найвищим виконавчим органом на самій окупованій території Радянського Союзу. Він був відповідальний за організацію функціонування економіки на сході, з метою забезпечення армії продовольчим та промисловим постачанням з захоплених районів, а також підтримку місцевої військової економіки відповідно до потреб [82, с. 65]

Під час окупації територій у східних районах, на території, яка контролювалася групою армій «Південь» під керівництвом генерал-лейтенанта Штілера фон Хейдекампа, функціонувала економічна інспекція «Зюд» («Південь»).

Ця інспекція, разом з іншими інспекціями «Норд», «Мітте» і «Вестфалія», підпорядковувалася «Економічному штабу Ост». Протягом окупації, інспекція «Зюд» кілька разів змінювала назву: спочатку вона була «В» (липень – вересень 1942 року), потім «Дон-Дінець» (вересень 1942 – лютий 1943 року), і з 1943 року вона знову отримала свою попередню назву – «Зюд». Межі території, якою управляла економічна інспекція «Зюд», постійно змінювались відповідно до руху фронту, і таким чином, вона фактично включала в себе всю територію Української РСР в різний час.

Проте її основна діяльність була спрямована на лівобережну частину Київської області, Полтавську, Дніпропетровську, Запорізьку області, які до вересня 1942 року перебували під військовим управлінням, а також Донецьку, Луганську, Харківську, Сумську, Чернівецьку області, які постійно перебували під військовою владою.

Економічним інспекціям підпорядковувались економічні (господарські) команди, які планували створювати при охоронних дивізіях (головних польових комендатурах).

Проте, внаслідок розвитку військових подій, ці команди стали діяти на окремих територіях і фактично стали виконавчими органами для економічного управління у відповідних областях або регіонах. Наприклад, були створені дев'ять економічних команд, таких як «Хоензальца» для Київської області, «Торн» для Львівської області, «Оельс» для Кишинівської області та інші [82, с. 35].

У 1942 році, під час реорганізації «Економічного штабу Ост», було створено чотири економічні команди: «Полтава», «Чернігів», «Суми» і «Курськ», тоді як «Оляу» та «Нордерней» повернулися до Німеччини. За даними дослідника В. А. Нестеренка на 1 жовтня 1942 року, економічній

інспекції «Зюд» підпорядковувалося десять господарських команд, які керували відповідно до областей, таких як Крим, Харків, Суми, Чернігів, Ворошиловград, Курськ, Ростов, Воронеж та дві команди у Сталіно.

Економічні команди виконували управлінські функції в областях і районах, які перебували під контролем окупаційних сил. Вони могли керувати всією економікою контрольованої території або в певних галузях господарства, залежно від потреб армії. Таким чином, середньою ланкою в системі економічної влади на території України в тилловому районі групи армій «Південь» була економічна інспекція «Зюд» і її підпорядковані економічні команди, які відповідали за виконання директив «Економічного штабу Ост» безпосередньо на окупованій території. Інспекція була відповідальна за економічну діяльність на всій території тилу групи армій «Південь», а команди керували областями або районами, які перебували під їхнім контролем [74].

Нижчою ланкою у системі економічної влади були господарські управління (господарські групи), які створювалися при польових комендатурах. Вони відповідали за управління господарством в межах відповідних польових комендатур на основі наказів і розпоряджень економічних команд. Їм підпорядковувалися керівники сільських господарств та промислових підприємств, які розташовувалися на території польових комендатур.

Згідно з цим, кожна група армій мала своїх спеціальних представників поліції безпеки і СД. В Україні цим представником був бригаденфюрер СС М. Томас. Загальне керівництво всією поліційно-каральною діяльністю на території України, включаючи ЗВА, було покладено на обергрупенфюрера СС Г. Прюцмана.

Середньою ланкою поліційно-контрольної влади були німецькі поліцейські та каральні органи, які діяли на території ЗВА. У відміну від інших форм влади (військово-адміністративної та економічної), поліція не мала чіткої ієрархії і підлеглих, і в ній панувала роздробленість. Жоден з

поліцейських органів не підпорядковувався іншому, а також органам адміністративної влади, а лише дотримувався своєї незалежності. Таким чином, одночасно існували:

«Айнзацгрупи» (Оперативні команди СС і СД), які підпорядковувалися представнику поліції безпеки і СД на території групи армій «Південь». Їх складала чотири групи, створені для дії на захоплених територіях Радянського Союзу, при цьому дві з них, «С» і «Д», функціонували на території України. Головними їх завданнями було придушення будь-якого опору окупаційній владі, розв'язування «єврейського питання» та боротьба проти «комуністичних проявів». Оперативні команди не були підпорядковані жодному військово-адміністративному органу в ЗВА і отримували завдання та вказівки від вищих інстанцій через свою внутрішню ланку.

Таємна польова поліція, яка відповідає за цивільний сектор управління, здійснювала розслідування актів саботажу і диверсії, боролася з ворожими агентами, шпигунами та партизанами.

Розвідувальні відділи («ІС») при територіальних штабах і особливі відділи Абверу. їх завданням була боротьба з диверсантами, розвідувальні групи супротивників та партизанами.

Частини СС і поліції, які входили до поліцейських з'єднань – Шупо. Вони брали участь у всіх аспектах роботи поліції безпеки, включаючи контроль над в'язницями і таборами, і допомагали «Айнзацгрупам» в проведенні фільтрації [73].

Польова жандармерія була відповідальна за забезпечення порядку шляхом регулювання руху, контролю системи пропусків та реєстрації населення. Вона також вела розслідування злочинів за вказівкою коменданта комендатури та наглядала за роботою місцевої поліції. Польова жандармерія контролювала поведінку німецьких військових і виявляла дезертирів вермахту та військ союзників. Цей поліцейський орган підпорядковувався коменданту комендатури у службових питаннях.

Нижчою ланкою поліційно-контрольної влади була допоміжна (місцева) поліція, яка складалася з місцевих жителів. Місцева поліція на території України включала три види:

Українську допоміжну поліцію, яка виконувала місцеві поліцейські, комендантські та охоронні обов'язки на вказівку комендатур різного рівня.

Вона допомагала місцевим керівникам впроваджувати накази та розпорядження німецького командування, брала участь у продовольчій заготівлі та проводила репресії проти мирного населення та, в окремих випадках, в боротьбі з партизанами. У ЗВА ця поліція підпорядковувалася штабу начальника оперативного району групи армій «Південь» або військово-адміністративному відділу. З дозволу військових інстанцій вона могла перейти у підпорядкування начальника військ СС і поліції.

Караульні команди, які використовувалися для охорони та караульних завдань, таких як охорона військовополонених, залізничних шляхів, стратегічних об'єктів, засобів зв'язку та промислових об'єктів тощо. Вони формувалися за потреби та діяли в тих місцях, де існувала необхідність охорони.

Козацькі сотні, що склалися з військовополонених і разом з силами дивізій охорони використовувалися в боротьбі з партизанами [75, с. 100].

Отже, німецький апарат управління під час окупації ЗВА складався з трьох основних частин: військово-адміністративної, економічної та поліційної. Військово-адміністративна частина була відповідальна за територіальне управління, економічна частина здійснювала контроль і господарську діяльність, а поліційна частина виконувала поліцейські та репресивні функції стосовно місцевого населення. Завдяки цим різним частинам управління була відсутність чіткої координації у сферах їхньої діяльності, що ускладнювало загальне управління окупованими територіями.

У липні 1941 року було створено «Міністерство окупованих східних областей» за наказом А. Гітлера, з А. Розенбергом на чолі. Головне завдання цього міністерства полягало в установленні цивільного управління на

окупованих територіях, і воно було представником суверенітету Німеччини. Від імені міністерства працювало міністерське бюро, а також були створені відділи для регулювання конкретних сфер діяльності.

«Політичний» відділ відповідав за розробку політичних принципів та директив управління окупованими областями.

«Управління» відповідало за організацію управління у всіх сферах, крім політичної. У його віданні були різні відділи, які координували різні аспекти управління, такі як особовий склад, охорона здоров'я, фінанси, культура і наука тощо [72, с. 100].

Говорячи іншими словами, «господарський» відділ міністерства займався організацією виробництва та використання промислової та сільськогосподарської продукції на окупованих східних територіях. Цей відділ включав такі підрозділи: загального господарства, промисловості та ремесла, сільського господарства, агрономії і землеустрою, лісового господарства та постачання.

Зазначена структура «Східного міністерства» залишалася без змін до кінця війни, навіть попри внутрішні реформи та втрату деяких окупованих територій.

Другим пунктом наказу А. Гітлера про ведення цивільного управління в східних областях було підтвердження економічних повноважень Г. Герінга і поліцейських обов'язків Г. Гімmlера, що фактично встановлювало «тривладдя» в зоні цивільної адміністрації. Територія підпорядковувалася рейхсміністру, але в цих самих районах існували також військово-господарські органи, підпорядковані уповноваженому з реалізації чотирирічного плану Г. Герінгу. Головною поліцейською охороною в окупованих східних областях був Г. Гімmlер, який відповідав за репресивні функції відносно місцевого населення. Пункт 10 наказу передбачав принцип співіснування цих влад.

А. Розенберг мав підтримувати зв'язок з іншими імперськими владами і, в разі розбіжностей, звертатися до фюрера. Організація економічної влади

Г. Герінга в зоні цивільної адміністрації обмежувалася «законодавством» в галузі економічного управління, а його прямі накази надходили до рейхскомісара та підпорядкованих йому органів, оскільки господарські інспекції припинили свою діяльність в районах і владу над економікою перейшла до цивільних властей [72].

Поліційну владу в районі РКУ, яку представляв Вищий СС і поліційний фюрер, було підпорядковано рейхсміністру. З червня по грудень 1941 року цю посаду обіймав Ф. Еккельн, а з грудня 1941 року по березень 1944 року – Г. Прюцман. Цей орган включав поліцію безпеки і СД (Сіпо), «Гестапо» і кримінальну поліцію, поліцію порядку, цивільну жандармерію та пожежну поліцію. У генералкомісаріатах всією поліцією керував окружний керівник СС і поліції, якому підпорядковувалися керівники поліції порядку, цивільної жандармерії і місцевої допоміжної поліції.

У РКУ була нижча ланка поліційної влади, якою була місцева допоміжна поліція, включаючи українську допоміжну поліцію, шуцбатальони, пожежну охорону і допоміжні формування.

РКУ було створено 20 серпня 1941 року та охоплювало частину східних областей, населених українцями. Найвищою посадовою особою в РКУ був рейхскомісар, який призначався фюрером і підпорядковувався рейхсміністру «східних областей». Рейхскомісар визначався як представник німецької влади у своєму рейхскомісаріаті і виконував накази рейхсміністра окупованих східних областей. В межах цих наказів він діяв під власною відповідальністю, керуючись і спостерігаючи за діяльністю всіх німецьких цивільних управлінь (генералкомісаріат, гебітскомісаріат) та місцевими управліннями в межах свого рейхскомісаріату. Він також мав право видавати закони для своєї території, якщо конкретне питання не було вирішено наказами та розпорядженнями рейхсміністра. Поруч із рейхскомісаром працювали радник із зовнішньополітичних питань, представник державних залізничних шляхів, представник державного поштового зв'язку, офіцер зв'язку з командувачами військ і вищий керівник СС [42].

На посаду рейхскомісара України було призначено Еріха Коха. Важливо відзначити, що незважаючи на його підлеглість на папері, він безпосередньо звітував перед А. Гітлером, уникнувши А. Розенберга. Його аргументом було те, що для керування Україною міністерство східних територій було непотрібним, і, отже, А. Розенберг не мав компетенції у справах східної політики.

Апарат рейхскомісара мав структуру, аналогічну структурі апарату «Східного міністерства», і включав чотири головні відділи:

Центральне управління, яке об'єднувало підвідділи, включаючи штат, бюджет, бухгалтерію, архів, статистику, транспорт, касу та інші.

Політичний відділ, який мав підвідділи, що відповідали за політику щодо національностей, культури, економіки, пропаганди, праці, медицини, науки і інше.

Економічний відділ, який включав підвідділи, що регулювали господарську діяльність, включаючи промисловість, сільське господарство, лісове господарство, торгівлю та інші аспекти.

Технічний відділ, що включав підвідділи, які відповідали за технічні аспекти та зв'язок.

Управління генералкомісаріата та гебітскомісаріата було середньою ланкою управління. Генералкомісарів призначали А. Гітлер, і вони керували генеральним округом на основі директив рейхсміністра східних областей та наказів рейхскомісара України, підпорядковуючись останньому. Генералкомісар мав обов'язок контролювати роботу головних і гебітскомісарів у своєму окрузі.

На рівні генералкомісарів існували референт, ад'ютант та керівник СС і поліції, які допомагали в здійсненні управління відповідним генеральним округом. Організація адміністративного апарату була ідентичною структурі апарату рейхскомісара [38].

Апарат генералкомісара складався з чотирьох головних відділів:

Центральне управління, що об'єднувало підвідділи, включаючи штат, бюджет та фінансову звітність, заготівлю, головне бюро та архів, статистику, управління житлового фонду та продовольства, транспорт і конвой, головну касу.

Політичний відділ, що складався з різних підвідділів, включаючи загальну частину, політику щодо національностей, культурні і економічні питання, пропаганду, працю, охорону соціальних інтересів робітничого класу, молоді, жінок, загальну пропаганду, загальне управління, питання праці, охорони здоров'я, ветеринарії, права, фінансів, науки і культури.

Відділ економіки, що включав різні підвідділи, відповідальні за промисловість, сільське господарство і продовольство, лісове та паливне господарство, залізничний транспорт і пошту, регулювання цін, банки та валюту, торгівельну політику і валютні курси.

Технічний відділ, що включав технічні аспекти та відділ зв'язку.

Гєбіткомісари (обласні комісари) призначалися А. Розенбергом. Вони здійснювали управління відповідними областями на основі наказів генералкомісара та вищих інстанцій.

Гєбіткомісар був відповідальним перед генеральним комісаром та володів контролем над діяльністю нижчих адміністративних установ в своїй області. У його обов'язки входили питання поліцейської безпеки, мобілізація економічних ресурсів області для потреб армії та німецької економіки, відновлення та підтримка інфраструктури, контроль за настроями місцевого населення та залучення місцевих жителів до адміністративної роботи.

Адміністративний апарат гєбіткомісара повторював структуру, яка була розкрита вище.

Центральне управління включало в себе аспекти, такі як штат, бюджет, фінансову звітність і платежі.

Відділ «Політика» складався з різних підвідділів, включаючи питання політики, загального управління, праці, медицини, ветеринарії, земельного управління, фінансів, науки і культури [39].

Сфера «Господарство» поділялася на відділи, пов'язані з промисловістю, продовольчим господарством, лісовим і паливним господарством, та регулюванням цін. «Техніка» складалася з двох відділів, а саме «Техніка» і «Дорожній рух».

Під час аналізу апаратів керівництва генералкомісаріату та гебіткомісаріату можна зазначити, що вони передбачали аналогічні управлінські структури, які залишалися спрощеними. Деякі підвідділи об'єднувалися, а інші, навпаки, розподілялися, але ці зміни не мали суттєвого впливу на функції, які вони виконували.

У керівництві між генералкомісаром та гебіткомісаром діяв головний комісар, але це не була окрема інстанція управління. Головний комісар був уповноваженим генералкомісара, і його завданням було переконатися в правильному керівництві та відбуванні дорученими йому областями. Він мав право вимагати від гебіткомісара звіти з усіх питань та видачу наказів з важливих питань. У великих містах або краях здебільшого відповідальність за управління була покладена на штадткомісара, який підпорядковувався генералкомісару.

Для нижчого рівня управління в РКУ були створені сільські, громадські та районні управи, які представляли собою органи місцевого «самоуправління.» Організація цих управ засновувалася на колишній (радянській) адміністративній структурі, обмежуючись селом, громадою (сільською та міською) і районом. Сільські, громадські та районні управи функціонували на всій території РКУ.

Лідерами місцевого управління і мерами міст призначалися особи, відомі своєю відданістю окупантам і активної підтримці їхньої політики. Завданням їх було забезпечення спокою і безпеки на території району і громади, очищення їх від «ворожих елементів», запобігання саботажу та диверсіям та іншим актам ворожнечі проти окупантів, а також організація поставок продуктів для потреб Рейху та інших завдань. Районні та міські управи включали близько 10 відділів, де основними були загальне

управління, поліцейське управління, освіти та культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарного, фінансового, будівельного, промислового, пропаганди та забезпечення робочою силою. Керівники районів і міст були призначені генерал- та гебіткомісарами. Сільські старости призначалися мерами, які одночасно були головною опорою «місцевого самоврядування», але фактично діяли під контролем та залежністю від німецьких адміністративних окупаційних органів [64, с. 150].

Важливо відзначити, що гебіткомісари не дотримувалися вказівок щодо вищих інстанцій управління, коли призначали своїми підлеглими не лише «надійних осіб», але й представників колишньої влади, включаючи комуністів, комсомольців та інших.

Оцінюючи вищевказане, можна згодитися з висновками М. П. Куницького, який вказує на високий ступінь паралелізму та дублювання роботи окупаційних органів управління, регіональний та місцевий «вождизм», особисті конфлікти та протиріччя між керівниками «нового порядку», глибокий конфлікт із місцевим суспільством, в цілому низький професійний рівень управлінців, які стали причинами деструктивних явищ у роботі адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» та системної кризи режиму. Це призвело до того, що система органів та установ Рейхскомісаріату мала низький рівень надійності управління [11].

Адміністративний апарат Генерального Губернаторства був організований в Секретаріаті стану та різних головних відділах. Секретаріат стану поділявся на такі підрозділи: Канцелярія Генерального Губернатора, Канцелярія уряду, уряд для розробки законів, уряд для встановлення цін, уряд для територіальних реформ, уряд для кадрових питань, адміністративний уряд та дирекцію архівів Генерального Губернаторства. Безпосередній уряд був розділений на 12 відділів, які включали внутрішні справи, фінанси, господарство, харчування та сільське господарство, ліси, юстицію, науку та освіту, працю, фінанси, будівництво, пропаганду, охорону здоров'я, юридичне обслуговування, залізничні шляхи та пошту. Державний

секретар був відповідальним за управління безпосереднім урядом і водночас виступав як заступник генерального губернатора [67].

З цього викладу видно, що найвищою посадовою особою в апараті Генерального Губернаторства був Адольф Гітлер, який обіймав посади фюрера та Рейхсканцлера нацистської Німеччини і від імені якого здійснювалася адміністрація генерального губернатора. Генеральний губернатор Ганс Франк був іншою важливою фігурою, якому підпорядковувалися законодавча та виконавча влада на території Генерального Губернаторства. В дистрикті «Галичина» використовувалася аналогічна система управління, як і в Генеральному Губернаторстві, де губернатор виступав як вища посадова особа. Першим губернатором був Карл Ляш, а другим – Отто Вагнер. Містом його постійного проживання та центром дистрикту стало Львів.

Адміністративний апарат був організований у кілька відділів, включаючи внутрішній управління, фінансовий відділ, юридичний відділ, господарський відділ, відділ продовольства і сільського господарства, відділ лісового господарства, відділ праці, відділ пропаганди, відділ науки та освіти, відділ будівництва, відділ нагляду за цінами і тройгандштелле.

Цивільна адміністрація включала окружні староства, відомі як крайсгауптманшафти, і виділені міста, відомі як крайзфрайштадти. Структура їхнього управлінського апарату була подібна до тієї, яка описана вище, але в більш спрощеному вигляді, і включала відділи внутрішньої адміністрації, економічні відділи, відділи харчування і сільського господарства, відділи шкільної справи, відділи будівельної служби, відділи водного нагляду, відділи праці, відділи пропаганди та агітації, відділи освіти і науки, відділи будівництва.

Вищими посадовими особами середнього рівня були крайсгауптмани, які керували окружними староствами, і штадтгауптмани, які керували містами. Їх завданням було виконання всіх наказів і розпоряджень, виданих губернаторами та генерал-губернаторами на їхній території [68].

Найнижчою ланкою адміністрації були сільські громади з волосними старійшинами (війтами) на чолі. Вони підпорядковувалися повітовим комісарам, які керували повітовими староствами. На свою чергу, повітові комісари були призначені губернаторами дистриктів або крайзгауптманами. Вони впроваджували у життя всі накази і розпорядження вищих інстанцій на місцях і відповідали за їх виконання перед ними.

Військово-поліційна влада формально підпорядковувалася генерал-губернатору Г. Франку, але фактично контролювалася рейхсфюрером СС та шефом німецької поліції Г. Гіммлером. В Генерал-губернаторстві директорію поліційних органів здійснював Вищий керівник СС і поліції Сходу. Спочатку цю посаду виконував обергрупенфюрер СС і генерал поліції Фрідріх Крюгер, а потім його замінив Вільгельм Коппе.

Найвищою поліційною посадовою особою в дистрикті «Галичина» був бригаденфюрер СС і генерал-майор поліції, який очолював СС і поліцію в цьому регіоні. Різні особи, такі як Фрідріх Кацман, Теобальд Тір та Христофор Дім, в різні періоди займали цю посаду.

У контексті поліційних органів, охоронна поліція («Шупо») та поліція порятунку («Орпо») підпорядковувалися вищому керівникові СС і поліції в Галічині. Локальна допоміжна поліція, включаючи «єврейську службу порядку», українську та польську поліції, також оповідували вищому поліцейському керівнику [66, с.90].

Особливе місце у системі поліційних органів відводилось команді поліції безпеки і служби безпеки для дистрикту «Галичина». Ця організація функціонувала офіційно під вищим поліцейським керівництвом СС і поліції в Галічині та працювала паралельно з іншими поліцейськими органами в Дистрикті Галічина.

У структурі управління Генерал-губернаторства значну роль відігравали комітети національних меншин. Ці комітети були обмежені у своїй політичній діяльності і зосереджувалися на культурній та громадській

ініціативі. Вони діяли як посередники між німецькою окупаційною владою та національними меншинами, що проживали в Галичині.

У початковому віці вересня 1941 року уряд Генерал-губернаторства видав офіційний указ про створення трьох комітетів для національних меншин на території дистрикту «Галичина» – для українців, поляків і євреїв. Український Крайовий Комітет (УКК) спочатку формувався як підрозділ Українського Центрального Комітету (УЦК), але пізніше був визнаний німецькою владою як самостійна неполітична громадська організація. УКК виконував функцію посередника між громадською адміністрацією дистрикту «Галичина» та українцями, що дозволило захищати українські інтереси за допомогою законних засобів. Німецька влада призначила Костю Панськівського керівником УКК.

З вересня по грудень 1941 року оформилася організаційна структура УКК, включаючи президію, канцелярію та різні відділи, такі як перекладачі, правний, організаційний, фінансовий, праці, шкільних справ, молоді, соціального догляду, охорони здоров'я, культурних ініціатив, господарських питань, жіночу службу (Жіноча Служба України) та комісію по допомозі полоненим. Згідно з адміністративною структурою Дистрикту Галичина, в окружних старостах були створені Українські Окружні Комітети, в повітах – делегатури УКК, в сільських громадах – делегатури волосних громад і мужі довір'я в селах. На грудень 1941 року вже було діючих 26 окружних комітетів, 41 повітова делегатура УКК, 109 волосних делегатур та 965 мужів довір'я [88].

Після захоплення Бессарабії та Північної Буковини 14 липня 1941 року, ці території були оголошені румунською територією. Вже 18 липня цього ж року була створена провінція «Буковина», яка об'єднала Північну та Південну Буковину, і 19 липня була створена провінція «Бессарабія», об'єднуючи територію Бессарабії. 3 вересня 1941 року, Іон Антонеску видає Декрет-Закон «Про організацію Бессарабії та Буковини», відповідно до якого ці провінції були реорганізовані в губернаторства. В цих губернаторствах

створювались власні органи управління, такі як директори, префектури, претури та примарії. Остаточне включення губернаторств «Бессарабія» і «Буковина» до складу Румунії відбулося після проведення плебісцитів щодо їх приєднання до «старого королівства» у листопаді 1941 року.

Згідно Декрет-Закону від 3 вересня 1941 року, губернатори стали найвищими посадовими особами в «Бессарабії» та «Буковині», і раніше вони були «уповноваженими» генерала І. Антонеску для управління цими територіями. Генерал Г. Войкулеску був призначений губернатором Буковини, тоді як генерал А. Рішану став губернатором Бессарабії. Але в 1943 році їх змінили на посадах, і губернатором Бессарабії став генерал О. Ставрат, а Буковини – генерал Г. Драгалін. Як представник вищої влади, губернатори мали повний контроль над військовою і цивільною владою. Вони керували всіма державними та місцевими адміністраціями на підпорядкованій їм території, включаючи поліцію та жандармерію.

Адміністративний апарат губернатора включав в себе директорії, які охоплювали такі сфери: адміністративних справ, фінансів, сільського господарства, народного господарства, освіти і культури, праці та соціального страхування, громадянських робіт і зв'язку, охорони здоров'я, колонізації, румунізації та інвентарю. Проте, не дивлячись на цю структуру, губернатор був фактично «представником голови держави та уряду» і підзвітний за проведення адміністрації у краї [66, с. 56].

Цю посаду в Румунії займав І. Антонеску, який «де-юре» був прем'єр-міністром, а «де-факто» був «кондукетором» (вождем), військовим диктатором. Іншими словами, він був найвищою посадовою особою в управлінні «Бессарабією» та «Буковиною». Для зв'язку між І. Антонеску та губернаторами, а також для координації діяльності окупаційної адміністрації, при кабінеті міністрів був створений «Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії» під керівництвом генерального секретаря румунського уряду О. Вледеску, який був підпорядкований Міхаю Антонеску, керівнику уряду. Юридично М.

Антонеску був віце-прем'єр-міністром, але фактично виконував обов'язки прем'єр-міністра Румунії.

У відношенні адміністративного управління губернаторства були поділені на жудці (округи), керовані префектурами з префектами на чолі, які з свого боку підпорядковувалися губернаторові. Організація управління префектури відтворювала структуру апарату губернатора. Префект відповідав за поліцію та жандармерію в своєму окрузі і контролював дотримання місцевого законодавства. До його обов'язків входили дві основні функції: передача наказів губернатора на нижчі рівні та контроль діяльності відповідних органів управління в підпорядкованій йому території. В другому розряді в префектурі працював помічник префекта, відомий як прім-префект (суб-префект) [65, с.34].

Таким чином, територія України була поділена на шість окремих окупаційних утворень загарбниками – німцями та румунами, кожне з яких було поділено на дві зони окупації – німецьку та румунську. Умовний кордон між цими зонами проходив по річці Південний Буг. Найбільша частина захоплених українських територій перебувала під владою нацистської Німеччини, включаючи дистрикт «Галичина», Рейхскомісаріат «Україна» та «зону військової адміністрації». Південно-західні регіони України були реорганізовані Румунією на губернаторства «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія».

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

2.1. Особливості економічного стану (включаючи фінансову систему, сільське господарство і промисловість)

Під час Другої світової війни територія Української РСР була розділена на шість адміністративних одиниць під управлінням німецьких та румунських окупантів, і кожна з цих одиниць мала власну економічну політику, особливо в сферах фінансів, сільського господарства та промисловості.

Фінансова система відігравала важливу роль в економічному функціонуванні окупованих територій України. Дослідник грошових систем З. В. Атлас зазначає, що на частині СРСР, яка була захоплена Третім рейхом, функціонувала система паралельного обігу двох валют – радянської та окупаційної.

Під час Другої світової війни, збереження національної валюти було обумовлене кількома факторами.

По-перше, це створило ілюзію серед місцевого населення, що їх територія не є окупованою, а лише контрольованою Німеччиною.

По-друге, це сприяло максимальному виведенню цінних ресурсів з окупованої країни за допомогою установаження вигідного обмінного курсу. І, по-третє, це дало переваги в умовах інфляції.

Після захоплення Української РСР та подальшого наступу на схід, керівники тилового району групи армій «Південь» декілька разів наголошували в «особливих розпорядженнях», що радянські гроші є законним засобом платежу. У одному з таких розпоряджень від 4 листопада 1941 року стверджувалося, що на окупованих територіях СРСР грошові білети різних номіналів імперських марок, а також німецькі розмінні монети

були законними грошима. Офіційний обмінний курс окупаційної марки до радянського рубля був встановлений на рівні 1:10, в той час як до війни він становив 1:255. Проте, на «чорному ринку» курс обміну марки до радянського рубля коливався від 12 до 20 марок за один радянський рубль [66, с. 89].

На території під управлінням військової адміністрації використовувалися спеціально випущені «допоміжні платіжні засоби для німецького вермахту», які мали номінали від 1 рейхсмарки до 1 рейхспфеніга. Вони обмежено використовувалися в армії для внутрішніх розрахунків та були заборонені поза сферою цих обігових операцій.

Наприкінці 1944 року були випущені «розрахункові знаки для військ вермахту» [11].

Ці марки перебували в обігу приблизно місяць на території Західної України, і їх номінальна вартість відповідала цивільним рейхсмаркам. На території Західної України життєвий рівень населення був надзвичайно низьким. Наприклад, середня заробітна плата робітника коливалася від 300 до 500 радянських рублів (30-50 марок), лікаря – 400 радянських рублів (40 марок), вчителя – від 300 до 500 радянських рублів (30-50 марок), санітара – 150 радянських рублів (15 марок). У той же час, ціни на основні продукти харчування були дуже високими, наприклад, стакан жита коштував від 18 до 30 радянських рублів (1.8-3 марки), пшениці – від 11 до 35 радянських рублів (1.1-3 марки), головка капусти – від 10 до 15 радянських рублів (1-1.5 марки), кілограм картоплі – від 10 до 100 радянських рублів (1-10 марок), літр соняшникової олії – 690 радянських рублів (69 марок) і так далі. Це свідчить про те, що військові марки використовувалися для максимального виведення цінних ресурсів і пограбування окупованої країни, в нашому випадку – України [59].

Наказом Г. Франка від 25 серпня 1941 року на Галицькій області було встановлено, що з 8 вересня 1941 року законним засобом платежу стали банкноти в злотих номіналом 500, 100, 50, 20, 10, 5, 2 і 1, які були випущені в

обіг «Емісійним банком Польщі» (Zloty Emissionbank in Polen). Також для платежів використовувались «сталеві монети по 50 грошів і цинкові монети по 20 і 10 грошів, які були випущені тим же банком, а також державні монети колишньої Польської держави в злотих номіналом 10, 5, 2 і 1, а також гроші в номіналах 50, 20, 10, 5, 2 і 1» (див. Додаток 27). Зокрема, 1 серпня 1941 року був проведений другий випуск злотих номіналом 1, 2, 5, 50 і 100 з нагоди приєднання Галичини до Генерал-губернаторства. З 15 вересня 1941 року населенню було вказано обміняти всі радянські грошові знаки на злоті за обмінним курсом 1 злотий = 5 радянських рублів [57].

На території Дистрикту «Галичина», згідно з особливим наказом від 11 вересня 1939 року, в обіг була введена німецька марка. Офіційний обмінний курс злого до рейхсмарки становив 1 злота = 1/2 рейхсмарки, або 1 рейхсмарка = 2 злотих. Рівень заробітної плати на території Дистрикту «Галичина» залежав від віку та кваліфікації робітника.

Заробітна плата робітника варіювала від 156 до 300 злотих, тоді як керівник підприємства або інженер отримував 600 злотих. У той час літр молока коштував 5 злотих, кілограм картоплі – 8 злотих, цукру – 55 злотих, десяток яєць – 20 злотих, хлібина – від 20 до 25 злотих, а кілограм сала неймовірно 120 злотих [58].

Рейхскомісаріат «Україна» було оголошено 20 серпня 1941 року. Оскільки його територія складалася поступово з частин зони військової адміністрації, то на цій території були в обігу всі грошові одиниці, що мали обіг на території Західної України, включаючи окупаційні марки, радянські рублі та червонці. Такий стан речей залишився незмінним до грошової реформи, проведеної 4 липня 1942 року. Згідно з цією реформою, «грошовою одиницею Рейхскомісаріату «Україна» став карбованець» [58]. В обіг були введені банкноти номіналом у 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500 і 17. Також у 1942 році був випущений тираж грошових знаків номіналом 2 карбованці. Проте, вони були знищені під час транспортування радянськими партизанами¹⁸. Ці

грошові одиниці використовувалися в обігу лише на території Рейхскомісаріату «Україна» і не приймалися в інших окупованих областях.

Важливо відзначити, що платіжними засобами лишилися обмежені радянські грошові знаки, як підтверджено документами, які вказують на збереження грошових знаків СРСР вартістю 1 і 3 рублі, а також розмінну монету. Постанови окупаційної влади щодо грошової реформи чітко стверджували: «Всі інші грошові знаки є недійсними... вони підлягають обміну в Центральному емісійному банку України за курсом 1 рубль = 1 карбованець» [20].

Важливо відзначити, що на території України циркулювали всі грошові одиниці, які були в обігу в Німеччині. А. С. Бадаєв, дослідник валютних систем, стверджує, що це були стабільні гроші, якими розраховувались за послуги на території Рейхскомісаріату «Україна». Незважаючи на два різні найменування, які вживалися – «рейхсбанкнотен» та «рентенбанкшайнен», ці гроші називали рейхсмарками.

Важливо зауважити, що рейхсмарки були в обігу на території Західної України, але їх використання обмежувалося «особливими розпорядженнями» командування тилового району групи армій «Північ». Згідно з цими документами, починаючи з 1 вересня 1941 року, обмін рейхсмарок на валюту СРСР був заборонений в окупованих районах [24, с.89]. Проте, на території Рейхскомісаріату «Україна», яка перебувала під контролем Третього рейху, рейхсмарки були прийняті у вільний обіг. Таким чином, після грошової реформи на території Рейхскомісаріату «Україна» законними платіжними засобами були українські карбованці, німецькі марки, радянські рублі (номіналом у 1 і 2), а також радянська розмінна монета [24, с. 77]. Крім того, в обігу були німецькі монети з дорогоцінних металів номіналом у 2, 5 рейхсмарок, а також звичайні розмінні монети номіналом у 1, 2, 5, 10, 50 пфенігів.

Рівень життя населення Рейхскомісаріату «Україна» визначався в співвідношенні між заробітною платнею та вартістю товарів. Заробітна плата

кваліфікованого робітника становила 400 карбованців, бухгалтера – 500 карбованців, вчителя – 250 карбованців. Ставки фахівців та керівників підприємств коливалися від 900 до 1500 карбованців²⁷, у той час, коли кілограм хліба коштував 140-150 карбованців, сала – 700-750 карбованців, масла – до 800 карбованців, житнього борошна – 40-80 карбованців, пшона 10-68 карбованців, а картоплі 10-23 карбованців²⁸. З порівняння заробітної платні та цін можна зробити висновок, що політика окупаційної влади була спрямована на грабіжництво.

При аналізі грошових систем в адміністративно-територіальних одиницях окупованої України важливо розглянути дві основні грошові одиниці, які можна вважати преобладними. Першою є німецька рейхсмарка, яка була основною грошовою одиницею на територіях Рейхскомісаріату «Україна,» Дністровського губернаторства, «Трансністрії» та Західної України (ЗВА). Другою є румунська лея, яка переважала у губернаторствах «Буковина» і «Бессарабія» [87]

Існування різних фінансових систем у цих адміністративних одиницях України свідчить про наявність особливостей у функціонуванні їхнього економічного сектора. Щоб підкреслити це, розглянемо політику, яку застосовували до сільського господарства і промисловості в цих адміністративних областях.

Націонал-соціалістська верхівка в Німеччині вже з перших днів свого перебування при владі наголошувала на необхідності захоплення України та використання її сільськогосподарського та сировинного потенціалу для забезпечення власного економічного та продовольчого зміцнення⁴¹. Проте, у період з 1933 по 1939 роки керівники Третього рейху тільки починали визначати своє бачення стосовно того, яку роль в майбутньому зіграє Україна під їх владою. Відношення до українських земель коливалося від «колонії» до «аграрного придатку.» Остаточний рішення щодо сільського господарства України було прийнято перед нападом Третього рейху на СРСР, як це було відображено в директиві під назвою «Основні напрями політики щодо

України.» Після «війни на Сході,» Україна мала стати «житницею» Європи, забезпечуючи Німеччину з продовольчими та сировинними ресурсами для власних потреб. У період ведення війни проти СРСР, Україні відводилася скромніша роль – постачати продовольчі та сировинні ресурси для забезпечення Німеччини і вермахту під час військових операцій [23, с. 74]

По вторгненню вермахту на територію України розпочалася абсолютна конфіскація залишених запасів сільськогосподарської продукції та врожаю 1941 року, а також конфіскація продуктів харчування у селян.

Ця «конфіскація» була здійснена відповідно до наказу «Про постачання військ,» виданого 16 червня 1941 року, в якому зазначалося, що «війська повинні забезпечувати себе за рахунок місцевого сільського господарства.» Спеціальні розписки, видані німецькими офіцерами, «гарантували» компенсацію вартості цих конфіскованих ресурсів після завершення війни.

За даними дослідника А. А. Анікеєва, з 1 266 000 тонн зерна, вилученого нацистами з території СРСР, 949 000 тонн було взято саме з території, підконтрольної групі армій «Південь.» Окрім цього, відбувався відкритий грабунок сільськогосподарських ресурсів, який «легалізувався» через «Інструкцію з конфіскації майна у ворога.»

Згідно з цією інструкцією, солдати мали право забирати продукти харчування в міру особистої потреби. Відповідно до В. М. Ковалю, до вересня 1941 року зі східного фронту до різних міст Німеччини надійшло 11 600 тисяч посилок з продовольством, які були відібрані у українських селян [23, с. 78].

Під час війни, керівник штабу румунської армії, генерал Мазаріні, видавав накази, в яких стверджувалося, що «необхідно задовольняти потреби армії за рахунок місцевих ресурсів, брати все, що є, без жодних обмежень.» Подібний наказ було видано і полковником Ніколеску, який вказував, що «всі продукти, такі як хліб, худоба, птиця, мають бути реквізовані в населення для потреб армії. Необхідно проводити обшуки в кожному будинку та брати все без винятків.» Важливо зауважити, що на сьогоднішній день не можна точно

визначити обсягу конфіскації сільськогосподарських ресурсів румунською армією під час окупації південно-західної України. Це було викликано двома головними факторами: по-перше, на цій території діяли також німецькі військово-економічні органи, які першими «конфіскували» усе необхідне для ведення війни; по-друге, союзники намагалися зберегти конфіденційність щодо того, скільки саме було конфісковано та привласнено ними [23, с. 99].

Тому повний облік масштабів конфіскації румунськими окупантами був неможливим. Наприклад, полковник Тудосе, комендант міста Кишинів, скаржився на те, що «німецькі частини першими забирали найкращі ресурси, які були знайдені на складах і підприємствах на окупованій території.» Поступове захоплення України вермахтом створювало умови для різних підходів до сільського господарства України під окупаційною цивільною або військовою владою. Це обумовлювалося двома основними чинниками: швидкістю переміщення німецької армії всередині країни та евакуацією радянських матеріальних ресурсів сільського господарства на схід.

В західній Україні під час швидкого просування вермахту в червні-липні 1941 року не відбулися масштабні руйнування сільського господарства. Правобережна та південна Україна, піддавшись атакам у червні-вересні, зазнали лише часткових руйнувань, і там також відбулася часткова евакуація. Лівобережна Україна, Слобожанщина та Донбас винесли планову евакуацію із застосуванням тактики «випаленої землі» [23, с. 300].

Ситуація стосовно реформування сільського господарства різними адміністративно-територіальними одиницями України була різною. Рейхскомісаріат Україна (РКУ) та Закарпатська Україна (ЗВА) пройшли три спільні етапи «реформування» сільського господарства.

Перший етап відбувся у жовтні 1941 року і передбачав збереження колгоспно-радгоспної системи управління.

Другий етап, відзначений 19 лютого 1942 року, був пов'язаний із прийняттям Закону «Про новий земельний лад» (відомого як «Земельний закон А. Розенберга»). Цей закон оголошував перехід від колективного до

індивідуального землеволодіння через три етапи: перетворення колгоспів на громадські господарства, перехід громадських господарств на хліборобські спілки та окремі індивідуальні земельні володіння.

Третій етап, який наступив 3 червня 1943 року, включав «Декларацію про власність,» яка передбачала введення індивідуальної приватної власності на землю для українських селян.

У дистрикті «Галичина,» що входив до складу Генерального уряду (ГГ), колгоспно-радгоспна система була припинена. Згідно з наказом Г. Франка від 12 вересня 1941 року, земля оголошувалася державною власністю і передавалася селянам для користування. Також радгоспи були перетворені на лігеншафти під керівництвом відділу сільського господарства дистрикту. В ДГ була поширена система управління сільським господарством, що була впроваджена Третім рейхом для задоволення своїх економічних потреб [23, с. 34].

У губернаторствах «Буковина» і «Бессарабія» були відновлені румунські аграрні порядки, а на цих українських територіях були відмінені всі «соціалістичні» перетворення, які впровадила радянська влада за рік. Радгоспно-колгоспна система управління сільським господарством була анульована. Румунська влада продовжила свою аграрну політику на цих українських територіях.

В губернаторстві «Трансністрія» восени 1941 року колгоспно-радгоспна система була спочатку збережена під контролем румунської влади. Однак, наказом № 55 від 14 березня 1942 року ця система була оголошена ліквідованою. Колгоспи були розділені на господарства середньої величини, відомі як «трудові громади,» без права власності на них для селян. Радгоспи були перетворені на «державні маєтки,» і селяни були закріплені навколо сіл як робоча сила.

Нарешті, 15 червня 1943 року, І. Антонеску підписав декрет, що передбачав надання селянам права на власність над землею. Наказом

губернатора від 6 жовтня 1943 року пояснювалося, що землю отримували у власність ті селяни, які входили до «трудових громад» [22, с. 27]

Подібність румунських аграрних перетворень у «Трансністрії» до німецьких можна пояснити тим, що Румунія, згідно угоди у Бендерах, отримала від Німеччини право на тимчасове забезпечення безпеки, адміністрування та економічну експлуатацію цієї території.

Керівництво економікою на окупованих територіях СРСР, включаючи сільське господарство, на території Закарпатської України було покладене на економічно-господарські органи влади під керівництвом Г. Герінга, згідно з наказом А. Гітлера від 29 червня 1941 року.

На військовій території був створений «Східний штаб з керівництва економікою,» який відповідав за виконання економічних наказів Рейхсмаршала. Штаб включав господарські групи або відділи, і група «La» відповідала за керівництво сільським господарством. Тилові районні групи армій мали господарські інспекції, які контролювалися розпорядженнями «Східного штабу.» Господарські команди були створені в кожній області і діяли як виконавчі органи влади в регіоні [20, с. 55].

Зрозумівши, що війна набула тривалого характеру і вермахт фактично припинив своє просування у глиб СРСР, нацистська верхівка прийняла рішення про початок експлуатації сільського господарства на тих територіях, де вони знаходилися.

На східних українських областях, де вермахт зупинився, було видане завдання – забезпечувати сільськогосподарською продукцією німецькі військові підрозділи. В «Інструкції про добування найбільшої кількості продовольства в Україні» від 4 грудня 1941 року зазначалося: «...постачання власних військ має найвищий пріоритет... господарство цієї країни, яке було руйноване, тепер є нашим господарством і повинно бути відновлене. Засоби і запаси цього господарства повинні бути використані обережно, щоб воно могло постачати армію і в майбутньому році» [22, с. 89] Таким чином, військова адміністрація, якій покладено завдання реквізиції

сільськогосподарських запасів, опинилася перед завданням, на яке не була готова – контролювати та експлуатувати сільське господарство.

У РКУ та ДГ, після встановлення цивільної адміністрації, головним завданням стало організувати вилучення тієї сільськогосподарської продукції, яку мешканці цих адміністративних одиниць могли виробити за умов режиму окупації. Запровадження на території дистрикту «Галичина» системи здачі сільськогосподарських контингентів і вивезення продукції, як і на всій території ГГ, передусім здійснювалося в Німеччину.

Використання цивільного населення України під час німецької та румунської окупації спрямовувалося на досягнення максимальної вигоди для задоволення економічних потреб Третього рейху та Румунії, як на їх власній території, так і на створених ними нових адміністративно-територіальних одиницях в Україні. Ця політика включала два основних напрямки:

Змушена праця місцевого населення безпосередньо на території нових адміністративно-територіальних одиниць [20, с. 71].

Депортація робочої сили до Німеччини та «трудова мобілізація» до Румунії. Німецькі плани щодо використання цивільного населення були розроблені задовго до початку війни проти СРСР і вмістилися в положеннях «Зеленої папки Герінга» [16].

У вказівках зазначалося, що на початку наступу, важливо залучати місцевих жителів до роботи, особливо відновлення комунікаційних маршрутів, очищення населених пунктів від наслідків бойових дій, робіт на радянських оборонних спорудах, та забезпечення тимчасових приміщень для військ. Ці завдання передбачалося виконувати як за рахунок місцевого населення, так і за участі військовополонених на вказівку місцевих військових органів. Для швидкого відновлення сільського господарства і промислових підприємств передбачалося також залучати безробітних інших районах для співпраці з окупаційною владою, а також керівників підприємств.

Подальше використання цивільного населення планувалося здійснювати в залежності від потреб Третього рейху на конкретній території. У пізніших директивах щодо політики керівництва окупованою Україною з'явилася вказівка вищого керівництва Третього рейху щодо «використання українців як робочої сили» [17]

У «зоні військової адміністрації» на території України, використання цивільного населення розпочалося зі вступом групи армій «Південь» на цю територію. Військова влада здійснювала цю політику з самого початку війни, залучаючи українське цивільне населення для важливих завдань, таких як відновлення комунікаційних маршрутів і розчисні роботи в населених пунктах. Військовополонених також використовували на важких та небезпечних для життя роботах, таких як розчищення зруйнованих будівель, розмінування мінних полів і відновлення залізничних колій. Спочатку нацисти не віддавали великого значення використанню військовополонених як робочої сили, але з 1942 року їх все більше залучали в промисловість, особливо в галузі видобування [14].

На кінець цього року, на шахтах Донбасу, було залучено близько 50 тисяч військовополонених. Використання їх праці також розширилося на сільське господарство, хоча продуктивність їхньої праці була низькою. В ЗВА, питаннями використання «людського ресурсу» займалися господарські групи польових комендатур, які були складовою частиною економічно-господарської влади, підконтрольної Г. Герінгу. Пізніше ці обов'язки були делеговані біржам праці [16].

З утворенням РКУ почалася робота цивільної адміністрації, в якій однією з головних функцій було «залучення місцевого населення до праці відповідно до існуючих директив.» На всій території рейхскомісаріату були сформовані «трудова колони,» в яких задіяні були цивільне населення та кваліфіковані робітники. Ними було покладено завдання відновлення комунікаційних маршрутів, очищення населених пунктів від руйнувань і інші

схожі завдання. В РКУ також використовувалась праця військовополонених у промисловості та сільському господарстві.

Наприклад, на гірничих підприємствах Дніпропетровська в 1943-1944 роках працювало 9,8 тисяч військовополонених, а в Кривому Розі – 5,3 тисяч. З весни 1942 року цивільна адміністрація рейхскомісаріату інтенсивно почала їх використовувати на сільськогосподарських роботах за домовленістю з вермахтом. Наприклад, у червні-липні 1942 року в державних маєтках колишньої Миколаївської області працювало 20 тисяч військовополонених, завдяки чому вдалося забезпечити робочою силою цей регіон. Однак, пізніше вище керівництво Третього рейху визнало неефективність примусової праці цивільного населення та військовополонених і прийняло рішення ввести загальну трудову повинність на окупованих східних територіях. У серпні 1941 року А. Розенберг видав відповідний наказ, який поширювався на ЗВА і РКУ [17].

Згідно з загальною трудовою повинністю, робочий день для хліборобських спілок під час польових робіт тривав від 5-6 годин ранку до 18-19 годин вечора, і німцями було встановлено, що потрібно відпрацювати 22-25 трудові дні на місяць. Загалом, чоловіки у громадських господарствах повинні були відпрацювати 300 трудових днів на рік, а жінки – 200. Під час жнив в РКУ та ЗВА оголошувалася мобілізація міського і сільського населення на польові роботи. У цей час, також, була важлива охорона полів від нападів партизанів.

Для забезпечення потреб німецької окупаційної влади, українські селяни були зобов'язані видавати продукцію у вигляді сільськогосподарських контингентів (РКУ) або державних поставок (ЗВА). Також робітники на заводах і фабриках, які виготовляли або ремонтували військову техніку та різноманітні товари, підлягали експлуатації. Робочий день на таких підприємствах зазвичай становив 10-16 годин. Крім того, працездатне населення, яке не було прив'язане до обцинних господарств або заводів, включаючи кушнірів, службовців і робітників адміністративних

установок, були зобов'язані брати участь у обов'язкових «громадських роботах.»

Для примусової трудової повинності створювалися спеціальні «трудові табори,» куди людей відправляли за непокору або невиконання своїх обов'язків перед владою [17].

Після отримання циркуляра від А. Розенберга від 6 березня 1942 року, який вимагав набрати до Німеччини 627 тисяч «східних робітників,» з України мали надійти 527 тисяч таких робітників. Першою програмою Ф. Заукеля від 20 квітня 1942 року передбачалося відправити до рейху 1 мільйон 600 тисяч робітників з окупованих країн. У вересні того ж року було поставлено завдання додатково набрати мільйон робітників з східних окупованих областей та приблизно 500 тисяч українських жінок для праці в якості домашніх прислугуючих. Для виконання цих «норм поставок» «людського ресурсу» до рейху, на території РКУ та ЗВА були створені спеціальні органи, які впроваджували цю програму та видали відповідні накази на місцях [16].

На початку процесу робочої сили підбирали з числа кваліфікованих працівників промисловості та сільського господарства. Спочатку німецька окупаційна влада використовувала добровільний вербування та вивезення українського населення шляхом агітації та пропаганди, пропонуючи переваги та поліпшені умови праці в рейху. Наприклад, до кінця липня 1942 року з оперативного тилу групи армій «Південь» відправлено 420 тисяч робітників до Рейху шляхом добровільних методів вербування.

Проте після невдачі «добровільного виїзду» через невиконання визначених «згори» норм постачання робочої сили, було прийнято рішення перейти до примусового набору. Примусові заходи розпочалися у березні 1942 року, коли Ф. Заукель видав наказ застосовувати найжорстокіші методи вербування робочої сили. Для вивезення робочої сили до Німеччини використовувалися різні методи, такі як система розверсток, накази щодо обов'язкового набору робочої сили до Рейху, невиконання яких призводило

до різних покарань, таких як арешт, каторжні роботи, конфіскація майна, знищення житла та інше. Коли загрози не принесли результатів, були проведені облави на вулицях, базарах, кінотеатрах та навіть на робочих місцях працюючих [16].

Також, однією з форм депортації населення України на роботу була насильницька евакуація мешканців прифронтової зони, у стосюкілометровій смузі від лінії фронту. Окрім цивільного населення, на примусових роботах в Німеччині використовувались військовополонені згідно з наказом В. Кейтеля від 31 грудня 1941 року щодо масового використання праці радянських військовополонених у військовій промисловості рейху. За даними В. О. Потильчака, на середину 1944 року в Німеччині працювало 750 тисяч радянських військовополонених, і багато з них були з України.

Згідно з інформацією від Економічного штабу «Ост», протягом окупації України військами вермахту, було депортовано приблизно 2,2 мільйони осіб. Також подібні дані згадуються в роботі Т. Д. Лапана «Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці та побуту у неволі», де зазначено, що загалом до Рейху потрапило 2,4 мільйона українців протягом періоду з 1941 по 1944 рік [66, с.120].

Використання «людського ресурсу» у дистрикті «Галичина» фактично розпочалося після створення цивільної адміністрації 1 серпня 1941 року. Ця адміністративно-територіальна одиниця була унікальною, оскільки вважалась частиною Генерального Губернаторства, і тому використання «людських ресурсів» тут було аналогічним до польської практики. Звісно, це відрізнялося від українських регіонів, які опинилися під контролем німецьких окупантів.

У зв'язку зі швидким захопленням Галичини і невеликим триванням її під управлінням військових (близько місяця), використання місцевого населення обмежувалося і в основному сприймалося як відновлення регіону після військових дій з метою подальшого відновлення мирного життя.

З утворенням Дистрикту Галичина було розширено розпорядження «про обов'язок праці» для всіх жителів Генерального Губернаторства віком від 18 до 60 років. Невиконання цього обов'язку передбачало тюремне ув'язнення або грошовий штраф.

Після анексії Галичини до Генерального Губернаторства, на її території діяла Німецька державна служба праці, яка була розділена на три групи: польську, гарульську і українську. Проте, для розрізнення їх, українську службу перейменували на «Українську Службу Батьківщини» (УСлБ), яка була офіційно створена у вересні 1941 року. Основними завданнями цієї служби були будівництво та ремонт шляхів, регулювання річкових русел, осушення боліт і пасовищ, а також виправлення зруйнованих об'єктів від війни. Фактично, її використовували для підтримки і підтримки військових шляхів, тоді як для потреб місцевого населення її застосовували майже не активно [5, с. 151].

До цієї служби добровільно приймали чоловіків віком від 17 до 35 років. Ті, хто був молодший за 20 років, працював у ній протягом 7 місяців, старші – рік. УСлБ була відповідальна за їх зовнішній вигляд, харчування, місце проживання, лікування і навчання. Вони отримували зарплатню в розмірі 0,5 злотих на день.

Добровольці розподілялись у табори від 80 до 150 осіб, де одночасно проходили навчання та здобуті знання в практиці. Після успішного завершення строку служби їм видавали довідку, в якій вказували вид та характер виконаної роботи, строки та оцінку. Ця довідка надавала перевагу при пошуку постійної роботи.

У випадку порушень і неякісного виконання роботи адміністрація табору продовжувала строк трудової повинності. Проте вже з 22 квітня 1942 року наказом уряду Генерального Губернаторства УСлБ було зобов'язано виконувати всім населенням віком від 17 до 60 років у примусовому порядку.

На початку 1943 року були видані розпорядження, за якими учні середніх, професійних та вищих навчальних закладів мали пройти 6 місяців

служби в таборах УСлБ. У червні 1943 року кількість юнаків, які працювали в галузі будівництва в Галичині, становила 14 тисяч осіб, з яких 10 тисяч були українцями [17].

Оскільки більшість населення дистрикту «Галичина» проживала у сільській місцевості (приблизно 80%), окупаційна адміністрація використовувала це населення для задоволення потреб у продуктах сільськогосподарського виробництва.

Наприклад, під час збору врожаю в селах оголошувалась надзвичайна ситуація, що сприяло максимальному збору врожаю для подальшої поставки сільськогосподарським контингентом. Але в той же час встановлені норми контингенту для сільськогосподарської продукції були занадто високими.

Вербування та відправка цивільного населення Галичини на роботу до Третього рейху розпочалася негайно після її анексії до Генерального Губернаторства. Вже 6 вересня 1941 року були відправлені перші робітники з дистрикту.

Спочатку виїзд робітників був добровільним, і кількість бажаючих їхати була великою. Це було спричинене двома факторами. По-перше, в міжвоєнний період українці з Галичини виїжджали на роботу до Німеччини, а по-друге, завдяки активній пропаганді, яка обіцяла високу зарплату, перекваліфікацію, роботу за контрактом, житло та інші переваги.

Таким чином, до 27 листопада 1941 року з Генерального Губернаторства на роботу до рейху виїхало 60 709 осіб. Згідно з розпорядженням уряду Генерального Губернаторства від 18 лютого 1942 року був запроваджений примусовий набір працездатного населення для роботи в Німеччині в промисловості та сільському господарстві.

Пізніше, 9 червня 1944 року, Ф. Заукель видав план мобілізації робочої сили, за яким дистрикт «Галичина» мав поставити 100 тисяч осіб, оскільки на цей момент добровільники виїжджати на роботу до Німеччини вже не бажали.

В Генеральному Губернаторстві вербування «людського ресурсу» для роботи в Німеччині здійснювали уряди праці. Це були органи окупаційної влади, які мали завдання планувати організацію робітників відповідно до їх кваліфікації. Вони розподіляли робітників не лише в Галичині, але також відповідали за їх вербування та відправлення на роботу в Німеччину [5, с. 200].

Використання Румунією ресурсів населення південно-західних регіонів України, які потрапили під її контроль, мало свої особливості. Створені в 1941 році губернаторства «Бессарабія» та «Буковина» також ввійшли до складу Румунії, і на їх території були відновлені колишні порядки.

У цих губернаторствах румунський уряд встановив обов'язковий трудовий обов'язок, згідно з яким селяни повинні були відпрацьовувати певну кількість днів щороку своєю тягловою силою або фізичною працею на державних землях (фондах румунізації) та на великих і середніх румунських господарствах.

Кількість днів була встановлена так: господарство з однією або двома тягловими силами мало відпрацьовувати п'ять днів, з трьома до семи тягловими силами – від семи до одинадцяти днів, і так далі. Селяни, які не мали тяглової сили, повинні були відпрацьовувати набагато більше днів. За невиконання робіт селянам стягували штрафи від 2 до 10 тисяч лей.

На промислових підприємствах також встановлювалася мобілізація робітників.

Приклади цього включають: на млині «Вікторія» в Кишиневі з 68 робітників 42 були примусово «мобілізованими»; на механічному заводі у місті Бельці 37 із 59 робітників були мобілізовані; на маслозаводі у місті Атаках – 70 осіб.

Промислові підприємства, які в основному працювали у дві зміни, мали робочий день тривалістю 10-12 годин, а ті, які працювали в одну зміну, відпрацьовували від 14 до 16 годин на день.

Таким чином, використання «людського ресурсу» мало два аспекти:

«внутрішній» (примусова праця на території адміністративно-територіальних одиниць) через впроваджену обов'язкову трудову повинність, яка була введена в кожній окупаційній одиниці, та «зовнішній» (депортація або виїзд населення на примусову роботу до Німеччини та Румунії) – депортацію робочої сили до Німеччини або «трудова мобілізація» до Румунії [16].

Специфіка використання цього «людського ресурсу» залежала як від зони окупації, так і від кожної адміністративно-територіальної одиниці.

У зоні німецької окупації політика експлуатації цивільного населення мала радикальний характер: введення обов'язкової загальної трудової повинності та примусовий набір «східних робітників», який здійснювався за допомогою силових методів.

Румунська зона окупації мала більш ліберальний підхід. Губернаторства, які стали частиною Румунії, не мали обов'язкової трудової повинності, але вони повинні були забезпечувати мобілізацію місцевого населення до спеціальних робочих загонів, що виконували різні види робіт в «старому королівстві». У губернаторстві «Трансністрія» ситуація була зовсім іншою: тут існувала обов'язкова трудова повинність, проте місцеве населення вважалося «блокованим» і майже не використовувалося як робоча сила на території Румунії.

2.2. Діяльність окупаційної влади в освітній сфері

Питання політики щодо освіти та релігійної сфери стають дедалі більш актуальними у контексті окупаційного режиму в Україні. Різні аспекти цієї проблеми досліджуються в численних публікаціях на різних рівнях, включаючи регіональний та загальнонаціональний, але до цього часу не було створено повну картину освітньої політики в усіх адміністративно-територіальних одиницях, які перебували під владою Німеччини та Румунії.

Освітня політика нацистських окупантів у східних областях не мала чітких завдань і цілей. Це видно у різних поглядах на освіту підкорених народів, які існували серед нацистських лідерів – від радикальних до більш ліберальних. Зокрема, Адольф Гітлер, Генріх Гімmlер, Мартін Борман, та Едуард Кох підтримували радикальний напрям, який передбачав надання елементарних знань місцевому населенню через найнижчі освітні заклади, з метою використання їх у майбутньому виключно в ролі робочої сили [6].

Збалансовуючи радикальні та ліберальні погляди нацистського керівництва, була сформована система освіти в Рейхскомісаріаті «Україна». Це призвело до різних підходів до організації освітніх закладів у різних регіонах РКУ, та до перенесення центру впровадження освітньої політики на рівень генерал- та гебіткомісаріатів.

На початку 1942 року А. Розенберг видала «Директиви щодо створення системи освіти в Україні» та «Розпорядження про обов'язкове навчання української молоді». Згідно з цими директивами, система освіти включала: семирічну обов'язкову початкову школу, де перші чотири класи забезпечували початкову освіту, а наступні три вивчали основи професійної підготовки; трирічний технікум, де викладали основи сільського та лісового господарства, техніку, ремесла, промисловість, торгівлю та управління; вищу освіту, яку забезпечували існуючі наукові інститути.

Але рейхскомісар України Е. Кох, дотримуючись радикальних поглядів на освіту місцевого населення, впроваджував свою політику, яка суперечила цим вказівкам. Офіційно навчання в школах РКУ розпочалося 1 лютого 1942 року, але 15 серпня Е. Кох видав наказ, згідно з яким загальна освіта мала здійснюватися лише в чотирирічних школах.

Наступним наказом від 13 серпня 1942 року, дозволялося навчатися місцевому населенню лише в народній школі з чотирма класами і технікумі. Піком освітньої політики рейхскомісара був наказ від 24 жовтня 1942 року, який стверджував, що всі навчальні заклади, окрім чотирирічних народних шкіл, припиняють своє існування на території РКУ [4].

Незважаючи на те, що освітні заклади почали свою роботу з перших днів окупації, Е. Кох лише 15 серпня 1942 року видав наказ щодо відновлення загальноосвітньої шкільної системи та ремісничих і фахових шкіл. Згідно з розпорядженням від 31 серпня того ж року для відкриття професійних шкіл і технікумів було потрібно отримати спеціальний дозвіл. 30 вересня 1942 року був виданий наказ щодо створення навчально-виробничих майстерень при промислових підприємствах та ремісничих майстернях.

Однак, наказ від 24 жовтня значно забраксів розвитку середньої освіти. Але після врегулювання конфлікту між Кохом і Розенбергом, пов'язаного з освітньою політикою, було узгоджено компроміс, що передбачав відновлення роботи професійних шкіл, училищ і технікумів. Це було підтверджено директивою А. Розенберга від 23 лютого 1943 року. Таким чином, середня освіта, яка мала професійний спрямування, продовжувала функціонувати [7].

Вища освіта в РКУ з'явилася через нестачу висококваліфікованих спеціалістів у галузях сільського господарства, промисловості та медицини, яку не можна було забезпечити за допомогою прибуваючих німецьких експертів. А. Розенберг видав «Розпорядження про політику вищої освіти в Рейхскомісаріаті 'Україна'» 21 січня 1942 року.

Згідно з цим розпорядженням всі університети були закриті, окрім факультетів, що готували фахівців у галузях медицини, ветеринарії, сільського господарства та природничих наук. Розпорядження також передбачало перетворення окремих факультетів на інститути. Наприклад, у Вінниці були створені медичний та педагогічний інститути, у Житомирі – сільськогосподарський, у Києві – медичний, а у Дніпропетровську – сільськогосподарський, транспортний і технічний [4].

Релігійна освіта в Рейхскомісаріаті «Україна» включала в себе духовну семінарію Української Автономної Православної Церкви в місті Кременці, а також короткотермінові курси, які проводилися Автономною і

Автокефальною церквою у містах Луцьк, Дніпропетровськ, Київ, Полтава, Миколаїв і Кам'янець-Подільський [15].

Освітня політика, проведена військовими у ЗВА, була більш ліберальною порівняно з тією, яку реалізував Е. Кох через цивільну адміністрацію в РКУ. По-перше, це було пояснено тим, що вищий командуючий склад вермахту був прихильником поміркованих поглядів, які висловлював А. Розенберг щодо освіти, і мав владу діяти на підпорядкованій йому території. По-друге, військова адміністрація мала за мету забезпечити контроль за окупованими територіями під час воєнних подій, а не вести їхнє фактичне управління. Це була область цивільної адміністрації, тому загальних директив для освітньої політики було досить [4].

На самому початку окупації військова адміністрація залишила радянську систему освіти без змін. Оскільки комендатури, міські та районні управи виникли на окупованій території, вони сприяли відновленню системи навчальних закладів. Однак згідно з розпорядженням від 8 грудня 1941 року (за іншими джерелами – 29 грудня 1941 року), виданим сьомим відділом вермахту для зони «Б» (Україна), було чітко визначено види навчальних закладів, які були дозволені в ЗВА.

Серед них були народні школи, сільськогосподарські та лісогосподарські школи, курси фахової підготовки з домашнього господарства, ручної праці, охорони здоров'я і гігієни для жінок. Усі інші типи освітніх закладів повинні були бути закриті. Таким чином, дозволеними залишились лише чотирикласні народні школи [6].

Дослідник В. А. Нестеренко стверджує, що обмеження в діяльності середніх освітніх закладів багато в чому залежало від позицій чиновників польових і місцевих комендатур. І це підтверджується існуванням гімназій, семирічок та середніх шкіл. Наприклад, середня школа функціонувала в місті Краматорськ. Гімназії діяли тимчасово або постійно в містах Алчевськ, Суми, Краматорськ, Ворошиловград, Костянтинівка та багатьох інших.

Семирічки працювали у містах Макіївка, Горлівка, Старобішеві, а в Сталіно їх було аж тринадцять [62, с. 50].

Ситуація вищої освіти була складною. Початково відновлені політехнічний, комерційний, педагогічний, інженерно-економічний інститути в місті Харкові працювали тимчасово, але на підставі згаданого вище розпорядження від 8 грудня 1941 року були закриті.

Проте в середині 1942 року в тому ж Харкові було відкрито Національний художній інститут, Харківську національну консерваторію та Сільськогосподарський інститут Лівобережної України. У місті Чернігів діяв учительський інститут, і було запущено курси для отримання вищої професійної освіти, включаючи медичні курси у Сталіно та сільськогосподарські курси у Ворошиловграді та Краматорську [6].

Система професійної освіти у ЗВА включала ремісничі, середні фахові та вищі школи з різних спрямувань, включаючи ремісничо-промисловий, сільськогосподарський і мистецький напрямки. Метою професійної освіти було підготовка фахівців для задоволення потреб господарства.

Ремісничі школи були найпоширенішим типом закладів і навчали робітників різних професій та напрямів. Наприклад, у Ніжині існували технічна, фельдшерсько-акушерська, садівнича, музична та школа будівельних майстрів.

У Артемівську функціонували ремісничі, сільськогосподарська, медична та музична школи, у Сумах – агрономічна, медична, архітектурно-художня школа. А в Ромнах були ремісничі, агрономічна, медико-ветеринарна, мистецька та господарська школа для дівчат.

У ЗВА, релігійна освіта була представлена короткотерміновими богословськими курсами, які були започатковані в місті Харків у 1942 році під патронатом митрополита Феофіла (Булдновського).

Режим окупації в дистрикті «Галичина» був пом'якшеним порівняно з Рейхскомісаріатом «Україна» та «зоною військової адміністрації», і освіта

також підпорядковувалася строгому контролю цивільної адміністрації ГГ, в інтересах нацистської Німеччини.

Дослідниця шкільництва в Західній Україні під час цього періоду, Г. Ф. Стефанюк, стверджує, що освітня політика в Галичині керувалася доктриною «освіченого колоніалізму», де рівень освіти українців не повинен був досягати рівня освіти в Третньому Рейху і, одночасно, не падати на такий рівень, який може загрожувати господарському життю в регіоні [4].

В Галичині було дозволено функціонування початкових, середніх і вищих освітніх установ, хоча останні два типи закладів були обмежені окупаційною владою.

Освітньою політикою німецької цивільної адміністрації не перешкоджалося відкриттю народних шкіл, які склали початкову ланку освіти в дистрикті «Галичина». Тому восени 1941 року на цьому території було відкрито майже 3 тисячі шкіл, і кількість цих шкіл зросла до 3 200 в 1942 році, де навчалось 510 тисяч дітей. На початку осені 1943 року в Галичині через наближення фронту та посилення експлуатації населення кількість народних шкіл становила 3 135 [7].

В народних школах тривалість навчання складала чотири роки, за винятком ситуації, коли завдяки інтервенції Українського Центрального Комітету, цивільна адміністрація Генерального Губернаторства (ГГ) обмежено дозволила відкривати середні освітні заклади, такі як гімназії та семінарії.

У Галичині існувало загалом десять гімназій, з яких дві були в Львові, а інші розташовувалися в Бережанах, Дрогобичі, Коломиї, Сокалі, Станіславові, Стрию, Тернополі та Чорткові. Гімназії були восьмикласними і приймали випускників народних шкіл.

Крім того, було створено десять учительських семінарій із чотирирічним навчанням у містах, таких як Рогатин, Самбір, Яворів, Бучач, Грубешов, Перемишляни, Золочев, а також дві в Львові. Вищу освіту в регіоні представляли інститути, включаючи медичний, ветеринарний,

фармацевтичний, сільськогосподарський (лісничий факультет) та політехнічний (з факультетами: архітектурним, будівельним, електротехнічним машинобудуванням та хімічним).

Проте, восени 1942 року німецька окупаційна влада перейменувала їх на «фахові курси» або «студії». Додатково до цього, вищою освітою також були Державна музична та Державна вища торговельна школи [4].

З метою вирішення проблеми недостатньо кваліфікованих робітників в Німеччині та задоволення економічних потреб у Галичині була створена мережа безкоштовних професійних шкіл та державних курсів, які підготовлювали фахівців у різних робітничих професіях. Ця система включала чотири етапи навчання: 1) короткотермінові вишкільні курси; 2) «Звенево-обов'язкова» школа; 3) «Фахові школи»; 4) «Хліборобський інститут». Проходження цієї професійної системи навчання забезпечувало підготовку фахівців для різних робітничих професій.

Сільськогосподарським школам було приділено особливу увагу, оскільки вони надавали навчання з основ керівництва сільським господарством.

Учні, що успішно завершили всі три етапи навчання в сільськогосподарських школах, отримували можливість працювати як агрономи або управителі середнього сільського господарства.

Фахові школи охоплювали широкий спектр професій, включаючи ремісничі школи для слюсарів, ковалів, електротехніків, шевців, кравців, столярів, а також торговельні школи, школи домашнього господарства для дівчат, школи виховательок дитячих садків та інші.

На 1942 рік у дистрикті «Галичина» існувало 82 різних професійних школи та п'ять сільськогосподарських шкіл.

Релігійна освіта в Генеральному Губернаторстві (ГГ) представлена Богословською академією Української Греко-Католицької церкви, яка відновила свою роботу починаючи з осені 1941 року [5, с. 340].

У румунській зоні окупації України, в губернаторствах «Бессарабія», «Буковина» та «Трансністрія», розвиток освітньої політики румунської адміністрації спрямовувався на румунізацію системи освіти та виявляв антиукраїнську направленість. Це проявлялося в розгортанні мережі румунських освітніх закладів, забороні функціонування українських шкіл (особливо в губернаторствах «Буковина» та «Бессарабія») і призупиненні вивчення української мови.

Отже, під час окупації України в періоді 1941-1944 років не існувало однієї єдиної освітньої системи. Ця різноманітність систем освіти на території України була обумовлена наявністю шести окремих адміністративно-територіальних одиниць, кожна з яких мала власну унікальну та відмінну освітню систему. Крім того, слід відзначити відмінність освітньої політики в німецьких і румунських окупаційних зонах. В німецькій зоні характеризувалась штучним обмеженням доступу до середньої та вищої освіти, проте одночасно окупаційна влада акцентувала увагу на професійній освіті з метою підготовки населення до працевлаштування в Третньому Рейху. У румунській зоні спостерігалась повна румунізація освіти, проявляючись у відкритті виключно румунських освітніх закладів, і відсутності акценту на професійній освіті, за винятком «Трансністрії», де було декілька українських освітніх закладів.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ВІЗУАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ ПРИ ВИВЧЕННІ ТЕМИ «ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ В УКРАЇНІ»

3.1. Методичні рекомендації по роботі із візуальними джерелами на уроці усторії

В умовах розвитку інформаційного суспільства та підвищення інтелектуальної активності суспільства, підготовка майбутніх фахівців, орієнтована лише на отримання готових знань, стає менш актуальною. У сучасних умовах інформаційного суспільства, важливим є використання педагогічних технологій, спрямованих на розвиток творчих якостей особистості. Однією з таких якостей є дослідницька активність, яка впливає на зміст і методику навчання історії, а також вимагає підвищеного рівня креативності.

Сучасний випускник повинен не лише володіти певним обсягом фундаментальних знань, але й бути здатним до самостійного критичного мислення, аналізу соціокультурних явищ і процесів, здібного знаходити та обробляти інформацію про минуле, формулювати власні погляди та аргументувати їх. Важливо також спроможність вести дискусії, розмірковувати, спілкуватися та співпрацювати в навчанні [2, с. 45].

Робота з історичними джерелами, зокрема візуальними, є однією з необхідних форм навчання, яка сприяє глибшому розумінню матеріалу, розвитку критичного мислення, формуванню власної думки та громадянських поглядів. Візуальні джерела повинні розглядатися не просто як ілюстрації, а як самостійні джерела інформації, які можна аналізувати незалежно від тексту. Вони можуть надавати цінну інформацію та контекст для подальшого вивчення історії.

Сучасна Україна потребує розумних, творчих, нестандартних особистостей, здатних до конструктивного розв'язання проблем суспільства. Розвиток критичного мислення в учнів є важливим завданням сучасної освіти. Також важливо впровадження інноваційних педагогічних методів, спрямованих на розвиток критичного способу мислення.

Відомий американський мислитель Д. Дьюї зазначав, що основна мета сучасної освіти полягає не лише в передачі інформації, але й в розвитку критичного мислення. Українська освіта активно впроваджує цей напрямок вже протягом двадцяти років. В інших країнах, таких як США і країни Європи, цей підхід розвивався навіть довше [3, с. 72].

Тому навчання, спрямоване на розвиток критичного мислення, є важливою частиною сучасної освіти.

Розвиток критичного мислення відбувається, коли навчання перетворюється з акцентом на запам'ятовування на навчання, спрямоване на свідоме самостійне мислення учнів. Основна мета роботи вчителя включає в себе наступне:

По-перше, навчання учнів використовувати різні історичні джерела та критично їх аналізувати. Знаходження в минулому можливих рішень для сучасних суспільних проблем. Використання здобутих знань і результатів діяльності в реальному житті.

Критичне мислення дозволяє розглядати тему глибше, розчленовуючи її на складові частини для докладного вивчення. Це сприяє розгляду всіх можливих аспектів і вирішенню, яке із них залишити, а яке відкинути. Порівняно з творчим мисленням, яке розширює горизонти, критичне мислення узагальнює і звужує їх. Воно спрямоване на досягнення найбільш точного висновку і вважається конвергентним [2, с.55].

Особистість, яка розвиває критичне мислення, здатна:

- Самостійно набувати знання.
- Працювати з різноманітною інформацією, аналізувати, узагальнювати та аргументувати.

- Критично мислити, шукати раціональні шляхи вирішення проблем.
- Встановлювати зв'язки з різними соціальними групами, адаптуватися до змінюваних ситуацій життя.
- Застосовувати набуті знання та досвід для вирішення пізнавальних проблем.
- Як результат, формується особистість, яка критично мислить та вміє самостійно планувати свою діяльність. Такі люди:
  - Чесні перед собою.
  - Перемагають сумніви.
  - Вміють ставити питання.
  - Орієнтовані на докази.
  - Відокремлюють головне від риторики.
  - Важливо, що ними практично неможливо маніпулювати [40, с.99].

Ці навички корисні для всіх, незалежно від того, чи є це учень на уроці, покупець у супермаркеті, громадянин на виборчій дільниці чи менеджер на робочому місці. Тому навчальний процес повинен будуватися на засадах критичного мислення, де учні:

1. Виражають власні судження та роблять порівняння.
2. Проводять дослідження певної теми.
3. Відокремлюють правдиву інформацію від неправдивої.
4. Самостійно ставлять запитання, формулюють проблеми та шляхи їх рішення.
5. Початок з постановки запитань та визначення проблеми.
6. Підтримка доводів переконливою аргументацією.
7. Володіння певними прийомами, що утворюють ефективну методологію обробки інформації.
8. Соціальний характер, що передбачає спільну діяльність [3, с.101].

Обираючи візуальні історичні джерела, важливо враховувати їх відповідність меті та завданням уроку, доступність, зв'язок з навчальним

матеріалом та вікові особливості учнів. Такий підхід до навчання робить процес навчання більш свідомим, сприяє розвитку історичного та критичного мислення учнів.

Використання історичних візуальних джерел може бути ефективним на різних етапах уроку:

- Заохочення до активності учнів на початку уроку.
- Демонстрація інтерпретацій різних позицій і оцінок подій.
- Стимулювання розумової активності, включаючи дискусії.
- Розвиток дослідницьких, творчих та логічних навичок учнів.

Робота з візуальними джерелами може приймати різні форми, і її можна застосовувати як для всього класу, так і для малих груп, пар чи навіть індивідуально. Це становить ще одну перевагу використання цих навчальних засобів у навчанні історії [40, с. 130].

З урахуванням цього, запропоновано послідовний підхід до навчальної діяльності, який учні мають застосовувати при аналізі візуальних джерел, і цей підхід адаптований до вікових особливостей школярів.

Нижче наведений перелік питань для інтерпретації візуальних джерел для школярів:

1. Що видно на зображенні? Ретельно розгляньте всі об'єкти, що зображені.
2. Назвіть всіх людей і персонажів на зображенні.
3. Перерахуйте всі зображені предмети.
4. Які кольори використано на зображенні?
5. Дайте заголовок цьому зображенню.

Відповідаючи на ці запитання, учні поглиблюються у світ, який представлений на картині. Після цього, розумно розглянути інші аспекти зображення та його контексту, і поставити запитання, що стосуються інтерпретації та контексту. Наприклад:

1. Яке значення це мало для людей того часу?

2. Яку історію розповідає це зображення та яке повідомлення воно несе до нашого часу?
3. Які пізнання про минуле ми можемо отримати, вивчаючи це зображення?

За думкою фахівців, робота з візуальними джерелами повинна включати такі аспекти: опис, первинну та вторинну інтерпретації.

Опис, якщо він виражений у словесній або письмовій формі, сприяє поліпшенню лінгвістичних навичок учнів, розширює їх словниковий запас та сприяє вдосконаленню мовленнєвих навичок. Учні також розвивають навички критичного мислення, оскільки розуміють важливість точного та обґрунтованого опису для зрозумілого пояснення. Ці навички стають корисними на протязі всього життя [40. с.90].

Якщо це опис, то учні мають бути здатні описати різноманітні елементи зображення.

Урок історії створює унікальне середовище для виконання цих мисленнєвих операцій.

Алгоритм опису включає такі аспекти:

1. Опис людей, зображених на зображенні.
2. Опис пейзажу.
3. Опис структури зображення та його складових частин.
4. Опис форм і ліній.
5. Аналіз використаних кольорів і світлових ефектів.
6. Розгляд наявності руху на зображенні і опис цього руху.
7. Позиція або точка огляду на зображенні.

Визначення центрального елемента на зображенні та оцінка балансу окремих складових. Опис і інтерпретація візуальних джерел під час уроку історії сприяють активному розвитку навичок учнів та збагаченню їх розуміння минулого.

Аналіз віршованого тексту допускає намагання розкрити його значення та цінність, розглянути його літературну якість та емоційне вплив на

читача [3, с. 64]. Тут пропонуються кілька кроків, які можна виконати при аналізі вірша:

1. Оголошення загальної теми та ідеї вірша. Визначте, про що вірш загалом.
2. Аналіз заголовка. Подумайте, як заголовок вірша впливає на ваші сподівання та сприйняття.
3. Визначення мети автора. Спробуйте з'ясувати, чому автор написав цей вірш, його наміри та цілі.
4. Аналіз мови та стилю. Розгляньте, які літературні прийоми, мовні засоби та стиль використовує автор для виразу ідеї вірша.
5. Ритм та метрика. Розгляньте ритмічну структуру вірша та схему метрики (наприклад, кількість складів у рядку, рими тощо).
6. Образи та символи. Визначте, які образи та символи використовуються в вірші, і яке значення вони несуть.
7. Тональність та настрої. Визначте, який настрій чи емоції виражається в вірші.
8. Синтаксис та структура. Розгляньте будову речень та загальну структуру вірша.
9. Ваша реакція. Запишіть свої враження від вірша та власні відчуття після аналізу.
10. Висновки. Зробіть висновки щодо основних ідей та прийомів, використаних віршем.

Цей підхід допоможе вам отримати глибше розуміння вірша та сформулювати свої думки про нього.

Унікальність та інформативність певних джерел, таких як плакати, карикатури та реклама, важко переоцінити. Останнім часом ці види джерел стали все більш популярними на сторінках підручників та посібників з історії. Автори з радістю використовують їх, оскільки вони надають важливу та унікальну інформацію про певну епоху, іноді доповнюючи текстову інформацію, іноді ж виступаючи як самостійні історичні джерела. Важливо

пам'ятати, що ці джерела не завжди підходять для точної кількісної характеристики історичних процесів, але вони допомагають виявити їхні основні тенденції.

Плакати, карикатури та реклама часто використовують спільні образи та є одними з форм тиражованої графіки.

Під час аналізу плакатів слід пам'ятати, що вони є ідеологізованим видом мистецтва, призначеним викликати певні почуття або спонукати до певних дій. Основна мета плакату – вплинути на свідомість людини з певною метою. І, відповідно, роботу з ними на уроці слід побудувати, враховуючи цю мету, і аналізувати також текст, який супроводжує зображення. Наприклад, плакати, створені в радянські часи, повинні були вплинути на свідомість радянських людей, спонукаючи їх активно долучатися до будівництва «світлого майбутнього» – комунізму [2].

При аналізі плакатів можна використовувати такий підхід:

1. Що саме зображено на плакаті?
2. Для кого цей плакат був призначений?
3. Яку мету він переслідував?
4. Які почуття повинен був викликати?
5. Наскільки ефективним він був у свій час?
6. Які думки та почуття він викликає у вас зараз?

Рекламні плакати, з іншого боку, впливають на свідомість людей та виконують дві функції: надають інформацію про товар та спонукають людей придбати цей товар. Робота з рекламними плакатами також включає аналіз тексту, оскільки він може бути важливим джерелом інформації. Важливо пам'ятати, що реклама може бути корисною, іноді навіть необхідною, але вона також може бути обманливою.

Реклама може інформувати споживачів про товари та послуги, але в той же час може перебільшувати певні характеристики товарів або надавати неповну інформацію.

Часто реклама впливає на наші почуття та надихає на покупку рекламованих товарів. Проте, з рекламних плакатів також можна отримати достовірну історичну інформацію.

Реклама є також важливим елементом масової культури і джерелом інформації про повсякденне життя, звички, прагнення та моду на певний час, коли вона створювалася. Реклама відображає розвиток виробництва, впровадження нових технологій та ринковий стан. Тому рекламні оголошення мають важливе значення як історичні джерела.

Аналіз реклами можна виконувати за такою схемою:

1. Огляньте рекламний плакат та оцініть його візуальний вигляд.
2. Проаналізуйте текст реклами, визначивши, яку інформацію він надає.
3. Визначте, для кого був створений цей рекламний плакат та яку мету він переслідував.
4. Розгляньте, які емоції або почуття викликає ця реклама у вас або у потенційних споживачів.
5. Розгляньте рекламу як джерело інформації про побут, соціальні тенденції та ринковий стан у певний історичний період.

За допомогою цього аналізу можна отримати більше інформації про історичний контекст та вплив реклами на суспільство.

Алгоритм для аналізу реклами:

1. Для якого історичного періоду вказується рекламне оголошення? Поясніть вашу відповідь.
2. Які товари або послуги пропагандуються в цій рекламі? Які методи та засоби використовуються в цілях реклами?
3. До якої категорії населення (споживачів) адресована ця реклама? Обґрунтуйте вашу відповідь.
4. Які уявлення та стереотипи використовуються в цій рекламі?
5. Яка цінність цієї реклами як історичного джерела? Яку інформацію про соціальний та економічний стан суспільства можна винести з цієї реклами?

6. Які компоненти реклами допомагають досягнути таких висновків?
7. Яку нову інформацію ви дізналися, аналізуючи цю рекламу? Що вас приваблює або, навпаки, відштовхує в ній?

Отже, реклама є важливим історичним джерелом, яке містить інформацію про товари, смаки та потреби споживачів і опосередковано свідчить про стан економіки країни [40, с.190].

Щодо жанру карикатури, це давній вид мистецтва, створений з метою передавання інформації та інтерпретації певних явищ для неписьменного населення. Робота над карикатурою вимагає ретельного аналізу, оскільки, за своєю природою, вони не можуть бути повністю об'єктивними.

Для аналізу політичної карикатури в старших класах можна використовувати наступний алгоритм:

1. Підпишіть, чи впізнали ви персонажів, зображених на карикатурі, і назвіть їх, вказавши їх соціальне становище.
2. Визначте, на яку подію спрямована карикатура, і вкажіть дату її створення.
3. За якими основними історичними подіями та особами стоїть ця карикатура?
4. Поясніть значення підпису під карикатурою.
5. Опишіть, які засоби та символи використовуються художником для досягнення визначеного ефекту. Чи вдається це?
6. Визначте ставлення художника до змісту карикатури: позитивне або негативне? Обґрунтуйте вашу відповідь.

Методичне значення карикатур полягає в тому, що вони створюють виразний образ, концентруючи увагу на суті історичних чи суспільних явищ.

Більшість карикатур доступні для старшокласників і дозволяють їм робити висновки про думки та настрої людей того часу. Важливо зазначити, що карикатури часто виражають погляд автора на подію, а не надають фактичну інформацію про неї.

Карикатура завжди містить в собі критику, засудження та відображення негативних аспектів певного явища чи події. Тому необхідно пам'ятати, що карикатура завжди віддзеркалює позицію автора, яка, в свою чергу, віддзеркалює погляди певної соціальної групи.

Отже, карикатура може бути розглянута як особливий історичний документ свого часу, який часто відзначає типові риси конкретних історичних та суспільних явищ, розкриває їхню політичну природу та характеризує образи політичних діячів [40, с.159].

Крім карикатур, історичні фотодокументи є ще одним видом візуальних джерел, які можуть надавати велику кількість інформації. Однак слід пам'ятати, що фотографії можуть бути упередженими, оскільки зазвичай фіксують певний момент у житті людей, де вони намагаються показати себе в найкращому світлі перед камерою.

При аналізі історичних фотографій рекомендується використовувати таку схему:

1. Опишіть, що відображено на даній фотографії, і поясніть, чому ви так вважаєте.
2. Визначте ідентифікацію людей на фото та їх дії.
3. Опишіть об'єкти, які видно на фотографії.
4. Визначте приблизний час створення фотографії та обґрунтуйте ваш вибір.
5. Розгляньте, чи натуральні дії на фото, чи люди спеціально позували.
6. Подумайте, якої інформації вам вистачає для розуміння події, яка відображена на фотографії.
7. Обговоріть нову інформацію, яку ви отримали з цієї фотографії та можливі висновки.
8. Подумайте, як інші історичні джерела можуть допомогти перевірити ваші висновки щодо цієї фотографії.

Найкращий спосіб сприяти розвитку умінь та навичок під час здобуття знань – це використання системи пізнавальних завдань, особливо тих, які включають в себе різноманітні візуальні джерела в історичному навчанні.

Цей підхід перетворює процес вивчення історії на активний розвиток критичного мислення, що має такі переваги:

Збільшує об'єктивність сприйняття історичних подій завдяки більш широкому розумінню історичних фактів різних епох.

Поетапно розвиває навички роботи з історичними джерелами, особливо візуальними, що сприяє отриманню більш об'єктивних і збалансованих знань.

Здатність не лише глибоко розуміти ключові проблеми історії, а й застосовувати їх у реальному житті.

Пізнавальні завдання – це конкретні навчальні завдання, які активізують учнівські пізнавальні процеси, такі як мислення, уява, пам'ять і увагу. Учні стають активними учасниками процесу засвоєння нових знань та розвивають різноманітні навички самостійної роботи. Це сприяє поступовому розвитку пізнавальних здібностей учнів.

Використання візуальних джерел в історії має наступні переваги:

1. Раціонально використовує час на уроці.
2. Забезпечує індивідуальний підхід до роботи з учнями.
3. Спонукає до активної пізнавальної діяльності, розкриваючи навчальні можливості предмета.

Такий підхід активізує діяльність учнів та спонукає їх до більш зацікавленого та самостійного навчання. Він сприяє розвитку критичного мислення та важливих життєвих навичок.

3.2. Розробка уроку «Окупаційний режим в Україні» із використанням візуальних матеріалів

Тема уроку: «Окупаційний режим в Україні»

Мета уроку: Під час цього уроку ми ставимо за мету розуміти суть окупаційного режиму в Україні. Ми будемо використовувати різні джерела інформації для опису життя українських громадян під час окупації та аналізу

ставлення до нового режиму різних соціальних груп та політичних сил в Україні. Ми також спробуємо визначити зміни, пов'язані з війною та окупацією України. В рамках цього уроку розвиватимуться навички дослідницької роботи та аналізу історичних джерел, а також критичного мислення. Виховуватимуться почуття гідності, поваги та патріотизму.

Тип уроку: Урок засвоєння нових знань.

Форма уроку: Урок-конференція.

Основні поняття: «Новий порядок», колабораціонізм, концтабори, голокост, оstarбайтери.

Обладнання: Нетбук, мультимедіа, доступ до інтернету.

План уроку:

- I. Організаційний момент.
- II. Актуалізація опорних знань.
- III. Мотивація навчальної діяльності.
- IV. Вивчення нового матеріалу.
- V. Рефлексія.
- VI. Оцінювання.
- VII. Домашнє завдання.

Учитель. Запрошуємо до участі в уроці-конференції, де ми спільно дослідимо тему фашистського окупаційного режиму в Україні та обговоримо питання, пов'язані з цією історичною подією.

Урок побудований на перегляді відео матеріалів про окупаційний режим в Україні і обговоренні побаченого.

Учитель заздалегідь готує питання для обговорення, які стосуються всіх сторін функціонування окупаційного режиму – економічного пограбування окупованих територій, насильство над місцевим населенням, політика репресій і геноциду у всіх сферах життя. Кожний відео фрагмент повинен розкривати певну сторону життя населення під час окупації і обговорення стосуватиметься саме цих аспектів.

Ресурси які можна включити до уроку

1. Окупаційний режим в Україні

<https://www.youtube.com/watch?v=agjheUOnF3g>

2. Нацистський окупаційний режим

<https://www.youtube.com/watch?v=u-ISx-IHook>

3. Окупаційний режим в Україні

<https://www.youtube.com/watch?v=WugKcrBHRmw>

4. Окупаційний режим в Україні

<https://www.youtube.com/watch?v=ngtlekOpEX0>

5. 778 днів терору

<https://www.youtube.com/watch?v=p8CRVeC54To>

Після обговорення в якості домашнього завдання можна запропонувати підготувати презентації по питаннях які надані наприкінці параграфу.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження виконано всі поставлені завдання.

1. Розкрито наміри гітлерівської окупаційної влади щодо українських територій. Плани окупаційного режиму, розроблені німецькою владою для України, базувалися на загальних концепціях політичної еліти щодо слов'янських народів, яких влада розглядала як менш цінні або нижчі. Прагнення та бажання цих народів були відверто ігноровані в процесі формування нового світового порядку, що передбачав створення «Великої Німеччини». Це пояснюється тим, що на початковому етапі нацистської ідеології слов'янські народи сприймалися як «нижча» раса, що стоїть в її основі.

На початку війни проти СРСР, уявлення про слов'ян радикально радикалізувалися, внаслідок чого вони були сприйняті як «унтерменші» – расово менш цінний народ, чия територія та природні ресурси були призначені для обслуговування потреб німецької нації. Ці погляди лягли в основу німецьких планів щодо окупаційної політики в Україні. Плани гітлерівського окупаційного режиму в Україні базувалися на загальних поглядах політичного керівництва Рейху та ідеології нацистського руху. Під час воєнних дій було заплановано використання українських територій як бази для Вермахту та Третього Рейху з метою отримання сільськогосподарської продукції та промислової сировини. Наступним кроком передбачалася формація контрольованої Німеччині держави, яка слугувала б економічним додатком для неї. Крім того, деякі окремі території України мали бути в майбутньому включені до складу Рейху.

2. Досліджено утворення та політичний статус адміністративно-територіальних одиниць під контролем гітлерівської окупаційної влади. У період Другої світової війни, територія Української РСР була поділена окупаційною владою на дві округи. Німецька зона охоплювала основну

частину України, зокрема дистрикт «Галичина», Рейхскомісаріат «Україна» і «зону військової адміністрації».

Утворення та статус адміністративно-територіальних одиниць відображали різні рівні підпорядкування окупантам. В окупованій зоні Німеччини, організованій на основі указів Адольфа Гітлера та розпорядження Ганса Франка, дистрикт «Галичина» був частиною Генерального губернаторства, що входило до складу Третього Рейху. Інші території України, які були підконтрольні Німеччині, були розділені на цивільну (Рейхскомісаріат «Україна») та військову («зона військової адміністрації») сфери управління. Рейхскомісаріат «Україна» об'єднав українські етнічні землі, які були передані під контроль імперського міністерства окупованих східних територій.

3. Проаналізовано правові основи діяльності органів окупаційної влади в адміністративно-територіальних утвореннях. Законодавчі акти, що вводилися на окупованих територіях, можна розділити на дві категорії. Перша – це декрети, розпорядження (наприклад, дистрикт «Галичина»), накази вищого керівництва Третього Рейху та маніфести, а також угоди між верхівками Третього Рейху та Румунії («Трансністрія»), які закріплювали створення, становлення та функціонування окупаційних утворень. Друга категорія – це закони, накази та розпорядження представників німецької окупаційної адміністрації, що стосувалися функціонування фінансових систем, сільського господарства, промисловості, використання робочої сили, освіти та контролю над духовним життям українського населення. Дії законів у дистрикті «Галичина» були обмежені до «Генерал-губернаторства», тоді як у Рейхскомісаріаті «Україна» законодавство базувалося на актах рейхсміністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга та рейхскомісара України Еріха Коха, які відповідали німецькому законодавству.

Нормативно-правова основа Зони Військової Адміністрації складалась з актів, розпоряджень та наказів військово-адміністративних, економічних та

поліцейських органів, проте вони часто суперечили один одному. Це призводило до того, що розпорядження місцевої адміністрації іноді мали більший вплив, ніж накази німецьких органів.

Політика гітлерівської окупаційної влади була націлена на максимально ефективне використання захоплених територій для задоволення потреб окупаційної влади. Економіка адміністративно-територіальних одиниць перетворювалась у відповідності до їх політичного статусу та вимог країн-окупантів. Це призвело до існування в них різних систем грошей, а також різноманітних форм і методів управління сільським господарством та промисловим виробництвом. У зоні окупації Німеччини економічна стратегія спрямовувалася на забезпечення харчових та сировинних потреб Третього Рейху і військових підрозділів Вермахту, що знаходилися на «східному фронті». Економіка Рейхкомісаріату «Україна» та Зони військової адміністрації була пристосована до вимог Німеччини та вермахту. Використовувалися ерзац-валюти, такі як «карбованець» і «окупаційна марка» з завищеним обмінним курсом. Незважаючи на «земельні закони» цивільної адміністрації, колективне господарство залишалось на селі. Більші та середні промислові підприємства стали власністю німецьких корпорацій, концернів, фірм і окупаційної адміністрації, тоді як дрібні підприємства залишалися у власності місцевого населення.

Німецька політика в адміністративно-територіальних одиницях концентрувалася на контролі над освітньо-духовною сферою. У кожному окупованому регіоні існували свої особливості у системі освіти. У Рейхскомісаріаті «Україна» та «зоні військової адміністрації» освіта характеризувалась штучним обмеженням доступу до середньої та вищої освіти. У дистрикті «Галичина» усі рівні навчальних закладів функціонували, але діяльність інститутів була значно обмежена окупаційною владою. Тимчасово в німецькій зоні окупації була сприяння професійній освіті, особливо у 1942 році, з метою підготовки українського населення до праці на території Рейху.

4. Розроблено методичні рекомендації по роботі із візуальними джерелами на уроці історії України у ЗЗСО. Робота з візуальними джерелами на уроках історії України є важливою для розвитку учнівських навичок аналізу, критичного мислення та розуміння історичних подій. Зображення (малюнки, картини, карикатури, фотографії, плакати, фільми) є дуже цінними джерелами інформації нарівні з текстовими. Фотографії, кінокартина, відеофільм – це повноцінні історичні джерела, які вимагають використання того ж методичного інструментарію, що й писемні документи. Важливість візуальних джерел не обмежується лише фіксацією зображення, яке вони зберегли, але також закладеною в них інформацією. Кожен тип візуального джерела, як незалежний і повноцінний засіб історичної інформації, дозволяє розкрити практично всі аспекти історичних питань і сприяє застосуванню адаптованих для навчання методів історичної науки у пізнавальній діяльності учнів. Для успішної роботи з візуальними джерелами як джерелами інформації, учням важливо освоїти конкретні схеми аналізу, які відповідають типу конкретного візуального джерела.

Детальні методичні рекомендації подані у розділі 3. Робота з історичними джерелами є однією з необхідних форм взаємодії на уроках, спрямованою на сприяння глибокому вивченню предмета, розвиток критичного мислення та формування власної думки, життєвої та громадянської позицій. Саме візуальні джерела можуть виступати важливим інструментом, що дозволяє поглиблено вивчити минуле. Вони володіють значущістю як важливі джерела інформації і повинні розглядатися як такі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Айкель М. Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941-1944 роках. *Укр. іст. журн.* 2005. № 6. С.139-160.
2. Баханов К. О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі: монографія. Запоріжжя, 2000. 300 с.
3. Баханов К.О. Професійний довідник вчителя історії. Видавнича група «Основа». 2019. 180 с.
4. Багатюк М.Ю. Шкільництво і шкільна політика в рейхскомісаріаті Україна, 1941 – 1944. *Визвольний шлях* /1993. Кн. 1. С. 122-125.
5. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945 / редкол.: І.О. Герасимов та ін. Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. 944 с.
6. Беркгоф К. Антисемітизм в україномовних виданнях у рейхскомісаріаті Україна. *Наукові записки: зб. праць.* Київ: Ін-т політ, і етногр. дослідж. ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2006. Вип. 31. С. 94-101.
7. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації. *Укр. іст. журн.* 2005. № 3. С. 17-36.
8. Бідоча Л.М. Інтелігенція України в умовах «нового порядку». *Сторінки воєнної іст. України: зб. наук, статей.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 9, ч.2. С.151-163.
9. Борщевич В.Т. Українська православна церква на Волині у 20-40-х роках ХХст.: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: спец.: 07.00.01. «Історія України». Львів, 2002. 28 с.
10. Ветров І.Г. Боротьба українського народу проти економічної експансії фашистської Німеччини. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук, статей Ін-ту іст. України НАН України.* К.: Ін-т іст. України НАН України, 2002. Вип. 6. С. 197-201.
11. Ветров І. Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941- 1944 рр. – К.: Четверта хвиля, 2000. 231 с. 477. *Матеріально-побутові умови*

- населення України за німецької окупації / *Память століть*. 2005. №34. С. 194-207.
12. Ветров І.Г. Політика фашистської Німеччини щодо використання економічного потенціалу України для потреб армії (1941— 1944 рр.) *Друга світова війна і Україна: матер, наук. конф.* (Київ, 27-28 квітня 1995 р.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1996. С. 112-118.
  13. Ветров І.Г. Теоретичні засади воєнно-економічної політики фашистської Німеччини щодо України та її промисловості. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук, статей Ін-ту іст. України НАН України*. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2001. Вип. 5. С. 126-131.
  14. Ветров І.Г. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 22 с.
  15. Волошин Ю.В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтава. 1997. 151с.
  16. Гальчак С.Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942-1947 рр.): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 К., 2002. 19 с.
  17. Глушенко Н.М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Київ. 2005. 16 с.
  18. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії. *Укр. іст. журн.* 1998. №3. С. 101-118.
  19. Єржбакова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» 1941-1944 у світлі документів: Київ: Наук.думка. 2008. 272 с. (Переклад з нім.)
  20. О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький, Ю.В. Олійник. Хмельниччина у 1941-1944 рр.: хроніка війни: Кам'янець-Подільський, Абетка-НОВА, 2005. 139 с.

21. Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у рейхскомісаріаті «Україна»: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2007. 17 с.
22. Коваль М.В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війні: 1939-1945 рр.: спроба сучасного концептуального бачення. Київ, Вища школа, 1994. 58 с.
23. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). Київ, Альтернативи, 1999. 336 с.
24. Ковальчук М. В. Діяльність ОУН (б) і заплля УПА на Волині й південному Поліссі (1941-1944 рр.). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2006. 500 с.
25. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів: НТШ, 1993. 659 с. (пер. з фр.)
26. Косик В. Українська Повстанська Армія. *Визвольний шлях*. – 1992. № 10. С. 156-166.
27. Косик В. Українська Повстанська Армія. *Визвольний шлях*. – 1992. № 11. С. 283-296.
28. Король В. Система каральних органів в окупованому Києві (1941 – 1943) та її виконавці. *Історія в школі*. 2000. №11-12. С. 8-14.
29. Лаврищук В.І. Фашистський окупаційний режим в західних областях України (1941-1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1998. 28 с.
30. Ленська В. Расистська педагогічна доктрина і «Mein Kampf» Гітлера. *Друга світова війна і Україна: матеріали наук. конф. 27-28 квітня 1995 р.* Київ: Ін.-т іст. України НАН України, 1996. С. 75-77.
31. Ленська В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України. *Укр. іст. журн.* 1990. № 10. С.81-86.
32. Лисенко О.Є. Окупаційний режим на Україні у 1941-1943 рр.: адміністративний аспект. Архіви окупації, 1941-1944. Київ. Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 766-872.

33. Лисенко О.Є. Релігійне життя на Україні в 1943-1946 рр. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1997. 496 с.
34. Лисенко О.Є. Релігійна ситуація в роки німецької окупації України. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук, статей Ін-ту іст. України НАН України*. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1997. Вип. 1. С. 26-45.
35. Лисенко О.Є. Християнство в умовах Другої світової війни (історична ретроспектива). *Друга світова війна і Україна: матер, наук. конф.* (Київ, 27-28 квітня 1995 р.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1996. С. 182-194.
36. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946. Київ: НАН України, Ін-т іст. України, 1998. 404 с.
37. Лисенко Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946 рр.: дис ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київ, 1999. – 480 с.
38. Логінов О.В. До історії Української автономної православної церкви після смерті митрополита Алексія Громадського. *Наук, записки Вінницького держ. ун-ту ім. М. Коцюбинського: Іст. науки.* – Вінниця: Вінницький держ. ун.-т ім. М. Коцюбинського, 2007. Вип. 12. С. 92-94.
39. Марчук І. Воєнна округа (група) «Турів» (виникнення і еволюція). *Воля і Батьківщина*. 1997. № 3. С.39-43.
40. Методика навчання історії в школі. Київ, 2015, 328с.
41. Михайлик М.В. Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні (1941-1943). *Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 років: сучасні проблеми історичної освіти і науки: зб. матер, міжнар. наук. конф.* (Дніпропетровськ, 12-13 травня 2005 р.). Д.: Промінь, 2005. С. 193 – 198.
42. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941-1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2007. – 22 с.

43. Мокрогуз О.П. Мультимедійна презентація в системі засобів навчання. *Комп'ютер в школі та сім'ї*. 2019. №8, с. 21-24.
44. Огнев'юк В. О., Фурман А. В. Принцип модульності в історії освіти. Київ., 1995, 159 с.
45. Олійник Ю.В. Вищий навчальний заклад у Кам'янці- Подільському в добу нацистської окупації (1941 – 1943 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук, праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009 Т. 13. С. 174-184.
46. Олійник Ю.В. Вплив окупаційного режиму на розвиток підприємства на становище робітників. *Новітня історія України: проблеми розвитку*: матер, міжнар. конф. 17-18 травня 2002р., Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2002. С. 143-147.
47. Олійник Ю.В. Генеральна округа «Волинь-Поділля»: територіально-адміністративний устрій. *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії*: матер, першої всеукр. наук. конф. (Луганськ, 8-9 лютого 2001р.). – Луганськ: Східноукр. нац. ун-т, 2001. С. 158-161.
48. Олійник Ю.В. Діяльність архієпископа АПЦ Діонісія Дамаскіна на Поділлі в роки Другої світової війни. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук, праць. Кам'янець – Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 129-137.
49. Олійник Ю.В. Доля медичних закладів Хмельниччини в роки нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук, праць. Кам'янець- Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9. С. 331-338.
50. Олійник Ю.В. До питання про зміни в побуті, звичаях та традиціях населення Хмельниччини в роки окупаційного режиму (1941 – 1944 рр.) *Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та південно-східної Волині: історія і сучасність*: матер, всеукр. наук. конф. 18-19 червня 2002 р. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. С. 105-110.
51. Олійник Ю.В. Дослідження нацистського окупаційного режиму на території України радянськими та українськими істориками. *Наук, праці*

- Кам'янець-Подільського національного ун-ту імені Івана Огієнка: зб. наук, праць. Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2008. Т. 1. С. 58-60.*
52. Олійник Ю.В. Дунаєвеччина в роки війни: хронологічний аспект (1941-1942 рр.). *Дунаївці на зламі тисячоліть: минуле й сьогодення: матер, наук.-краєзн. конф. 20 вересня 2003 р. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. Вип. III. С. 151-155.*
53. Олійник Ю.В. Дунаєвеччина в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матер, наук.-краєзн. конф. 18 вересня 2008 р. Кам'янець-Подільський: Медобори 2006, 2008. Вип. IV. С. 381-390.*
54. Олійник Ю.В. Засоби та форми нацистської пропаганди в рейхскомісаріаті «Україна» (на матеріалах генеральної округи «Волинь-Поділля»). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук, праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 11. С. 286-297.*
55. Олійник Ю.В. Злочинна діяльність «нового порядку» на Дунаєвеччині в 1941-1944 рр. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матер, наук.- краєзн. конф., 5-6 травня 2006 р. Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, ІВВ, 2000. – Вип. II. С. 13-16.*
56. Олійник Ю.В. Культурно-освітня політика окупаційного режиму в Україні 1941-1944рр. (на матеріалах Хмельниччини). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук, праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 10. – С. 160-169.*
57. Олійник Ю.В. Невільники нацистської Німеччини з Городоччини. *Городок – історичні перспективи. Погляд в минуле і майбутнє: зб. матер, наук.- краєзн. конф. 13 вересня 2008 р. Городок: Бедрихів край, 2009. С. 225-231.*
58. Олійник Ю.В. Німецький окупаційний режим на Хмельниччині: економічне пограбування і спроба земельної реформи (1941-1944 рр.). *Актуальні проблеми історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.:*

- матер, міжнар. наук, конф. 21-23 червня 2001 р. Київ, Ін-т іст. НАН України, 2002. С. 215-218.
59. Олійник Ю.В. Політика окупаційної влади щодо використання трудових ресурсів міст Хмельниччини у 1941-1944 роках. *Наук, праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Іст. науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 16. С. 281-291.
60. Олуйко В.М. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність. Хмельницький: Мошак М.І., 2005. 399 с.
61. Пастушенко Т.В. Будні українських оstarбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) *Укр. іст. журн.* 2005. № 6. С.160-176.
62. Патриляк І. У 63-ю річницю Акта 30 червня 1941 р. *Визвольний шлях*. 2004. № 3. С. 7-12.
63. Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України. *Укр. іст. журн.* 2004. № 5. С. 81-95.
64. Перехрест О.Г. Нищення житла в українському селі в період німецько-радянської війни 1941-1945 рр. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук, статей Ін-ту іст. України НАН України*. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2005. Вип. 9, ч. 3. С. 137-156.
65. Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні. 1941-1944. Київ: Наукова думка, 1985. 170 с.
66. Політична історія України ХХ ст. В 6 т. / [редкол.: І.Курас (голова) та ін.]. Київ: Генеза, 2002-2003. Т. 4. 584 с.
67. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 20 с.
68. Притуляк П.П. Остарбайтери з України на примусовій праці у третьому рейху. *Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років: сучасні проблеми*

- історії, освіти і науки: зб. ма тер. міжнар. наук. конф.*, 12-13 травня 2005 р. Дніпропетровськ: Пороги, 2005. С. 255-263.
69. Прокопенко І. Ф., Євдокимов В. І. Педагогічні технології. Харків, 1995. 200 с.
70. Прокопчук В.С. Голокост на Дунаєвеччині: 1941-1944 рр. *X-та Подільська іст.-краєз. конф.*: зб. матер. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2000. С. 55-63.
71. Рекотов П.В. Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхкомісаріату «Україна». *Нова політика*. 1997. № 3. С. 51-56.
72. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) *Укр. іст. журн.* 1997. № 3. С.91-101.
73. Сміян К.П. Волинь в період німецької окупації 1941-1944 рр.: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. «Історія України». Ужгород, 1996. 20 с.
74. Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2007. – 19 с.
75. Стефанюк Г. В. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941-1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 2004. 215 с.
76. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Науковий методичний посібник. Київ: А.С.К., 2018. 192с.
77. Рожко В.Є. Відродження Української православної церкви на Волині 1917-2006 рр.: Іст.-краєзн. нарис. Луцьк: Волинська книга, 2007. 348 с.
78. Рожко В.Є. Волинська духовна семінарія (1796 – 2004 рр.): Іст. нарис Луцьк: Медіа, 2004. 86 с.
79. Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної влади адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр. *Укр. іст. журн.* 2004. № 3. С. 91 – 111.

80. Сторінки воєнної історії України: зб. наук, статей. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997-2009. 400 с.
81. Титаренко Д.М. Умови функціонування окупаційної преси Харківщини (1941-1943 рр.) *Сторінки воєнної історії України: зб. наук, статей*. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2002. Вип. 7, ч.І. С. 218-221.
82. Україна в Другій світовій війні: Історичні нариси у 2 кн. / за ред кол.: В.А. Смолій та ін. Київ: Наукова думка, 2010-2011. 449 с.
83. Філінюк А.Г. Німецько-фашистський окупаційний режим на Кам'янецьчині та його наслідки (1941-1944 роки). *XI Подільська іст.-краєзн. конф.:* зб. матер. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. С. 83 – 96.
84. Черняков Б. Окупаційна преса райхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941—1943рр.) *Наукові записки Ін-т політ, і етнограф, досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ: Ін-т політ, і етнограф, досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. Вип. 31. С.51 – 68.
85. Шабал Я.М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті «Україна» 1941-1944 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2005. 20 с.
86. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття ступеня доктора іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2006. 40 с.
87. Шайкан В.О. Німецька система судочинства та діяльність українських правових відділів у роки тимчасової гітлерівської окупації України. *Безсмертя подвигу:* матер, між нар. наук.-практ. конф., 22 квітня 2005 р. Київ: ВПУ МВС України, 2006. С. 111-120.
88. Шайкан В.О. Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг: Мінерал, 2004. 151 с.
89. Шайкан В.О. Спроби легалізації органів української адміністрації, створених на початковому етапі війни з ініціативи ОУН (б) і ОУН (м).

Сторінки воєнної історії України: зб.наук.статей. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2005. Вип. 9,4.2. С. 492 – 499.

90. Шашкевич Я. Чи відкриються невідомі сторінки історії УПА. *Сучасність*. 1992. № 2. С. 98-100.